

YAHUDİLER SİYONİZM'İ HİRİSTİYANLARDAN MI ALDILAR?

DID JEWS ADOPT ZIONISM FROM CHRISTIANS?

ELDAR HASANOĞLU

DOÇ.DR., ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ,
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ, DİNLER TARİHİ ANABİLİM DALI
ASSOC.PROF. ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY,
FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES, DEPARTMENT OF HISTORY OF RELIGIONS
ANKARA, TURKEY

eldar.hasanoglu@hbu.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-6036-9788>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1095550>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
29 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Accepted
23 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as

Hasanoğlu, Eldar, "Yahudiler Siyonizm'i Hıristiyanlardan mı Aldılar? [Did Jews Adopt Zionism From Christians?]", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/1 (Haziran/June 2022): 117-154.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

YAHUDİLER SİYONİZM'İ HİRİSTİYANLARDAN MI ALDILAR?

Öz

Siyonizm İsrail Devleti'nin ana ideolojisi olup dünyanın çeşitli noktalarında yaşayan Yahudileri -ata yurdu olduğu iddiasıyla- Filistin topraklarına taşıyıp burada bir Yahudi devleti kurmayı amaçlamıştır. Bir fikri akım ve sosyal hareket olarak 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Siyonizm 1948'de amacına ulaşmıştır. Bu gelişme subjektif yönüyle Hristiyan dünyasındaki şartlarla bağlantılı olduğu kadar, objektif boyutta Yahudiliğin kendi iç dinamikleri ile ilgilidir. Katolikler ve Ortodoksların Yahudileri dışlaması onların topluma kaynaşmasını engelleyerek ulusal bilinci beslemiştir. Öte yandan Protestanlar Mesih İsa'nın yeryüzüne tekrar gelişi için Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurmanın şart olduğuna inanarak 17. yüzyıldan itibaren bu uğurda çalışmışlardır. Hristiyanlar arasında Restorasyon doktrini ile ifade edilen ve iki asır boyunca mayalanan bu görüşler ve çalışmalar Yahudiler nezdinde Siyonizm kavramı ile ifadesini bulmuştur. Protestan liderlerin Yahudiliğe bakışı farklı olsa da, Fiziki Restorasyon doktrinini benimseyen ikinci nesil Protestanlar hem teolojik hem pratik boyutta Yahudi yanlısı bir çizgi benimsemişlerdir. Filistin'de Yahudilerin yerleştirilmesinin sadece dini bir mesele olmakla kalmadığı, konunun jeostratejik boyutunun olduğu da göz ardı edilmemelidir. Protestan devletlerin bu ideyi desteklemesinin kendilerine Papalık karşısında, nitekim Avrupa'nın içerilerine doğru ilerleyen Osmanlı karşısında elverişli konum kazandıracığını söylemek izahtan varestedir. Bu teolojik ve pratik arka plandan hareketle, Yahudilerin Filistin'de yerleştirilmesi hususu Protestanlar açısından özel ehemmiyet arz etmiştir. Bu bağlamda İngiltere özellikle öne çıkmıştır. Konu 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de ilmi ve siyasi çevrelerin gündeminden düşmemiştir. Kronolojik sıraya bakarak Yahudilerin Siyonizm fikrini Hristiyanlardan aldığı iddia edilmiştir. Oysaki Hristiyanlara kıyasla Yahudiler arasında Siyonizm kuramsal ve sosyal olarak geç tarihte ortaya çıksa da, Yahudi kutsal metinlerinde onun fikri temellerine rastlandığı gibi Yahudi tarihinde fiili örnekleri de bulunmaktadır. Seçilmiş halk anlayışı ve vaat edilmiş topraklar idesi, ibadetlerde ve dualarda Kudüs'e dönüş temasının sürekli vurgulanması Siyonistlerin Filistin topraklarında bir Yahudi ulus devleti kurma hedefi için teolojik dayanak teşkil eder. Bu hususlar Yahudilerin zihninde Kudüs'e yerleşme sevdasını beslemiştir. Ayrıca tarih Yahudilerin Filistin'de bir Yahudi devleti kurma gayretine veya böyle bir fırsatı oluşturma çabalarına şahit olmuştur. Hz. İsa'nın beklenen Mesih olduğu düşüncesi, ardından Bar Kohba ayaklanması, İmparator Julian ve İmparatoriçe Eudokia nezdinde girişimler ve Persleri Bizans'a karşı kıskırtma gibi olgular buna örnek gösterilebilir. Hz. İsa'nın Yahudileri Roma'ya karşı ayaklanmaya davet etmemesi ve vaazlarında Yahudi devleti kurmaya değinmemesi, o sırada Roma İmparatorluğu'na bağlı olan Yahudilerin onu reddedilerindeki en önemli faktörlerden biri olmuştur. M.S. 70 yılında II. Mabedin yıkılmasının ardından bölgede tansiyon dinmemiş, Kudüs'ü geri almayı hedefleyen Yahudi isyanları Bar Kohba sonrasında görülmez olmuşsa da bu uğurdaki faaliyetler hız kesmeden devam etmiştir. Bölgeyi elinde tutan Roma ve Bizanslı yöneticiler nezdinde lobi faaliyetlerinden netice alınmaması Yahudileri durduramamıştır. Meselenin çözümü için savaşa girmeyi göze alan Yahudiler Bizans İmparatorluğunun rakibi olan Perslerin yanında yer almış, netice itibarıyla 614 yılında Kudüs'ü ele geçirerek kısa bir süreliğine amaçlarına erişebilmişlerdir. Nitekim 638'de Müslümanlar Kudüs'ü fethedince Yahudiler gelip buraya yerleşmiş ve sonraki asırlarda da gelmeye devam etmişlerdir. Yahudilerin de hemen buraya gelmeleri, oluşan her fırsatı değerlendirdiklerine işaretir. Ancak Kudüs'te ve diğer şehirlerde yaşam serbestliğine kavuşsalar da Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki sahte Mesih ayaklanmaları, burada yaşamının Yahudiler için yeterli olmadığını gösterir. Onlar Kudüs'te bir Yahudi devleti kurup

kutsal mabedi inşa etme hayalinden hiç vazgeçmemiş, ancak güç yetiremedikleri için sessiz kalmışlardır. 19. yüzyıl Avrupa'sındaki şartların oluşturduğu uygun zemin Yahudilere bu teorik ve pratik mirası Siyonizm şeklinde kuramsallaştırma imkânını sunmuştur. Sürekli Hıristiyan Antisemitizmi nedeniyle ulusal bilinçleri canlı olan Yahudiler, Yahudi tarihindeki ve teolojisindeki ilgili öğeleri çağın diline adapte etmeyi başarmışlardır. Ulus devlet idesi Yahudiler nezdindeki vaat edilmiş topraklar ve Yahudi seçilmişliği ideleri ile irtibatlı görülmüştür. Avrupa'da Yahudiler için yaşama imkânlarının zorluğu Theodor Herzl ve diğer Siyonist liderleri arayışa sokmuştur. Oluşan fikri ve sosyal atmosfer bir bütün halinde Yahudiler arasında Siyonizm akımının doğuşunu ve tutunmasını temin etmiştir.

Anahtar kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Hıristiyanlık, Siyonizm, Kudüs, İsrail.

DID JEWS ADOPT ZIONISM FROM CHRISTIANS?

Abstract

Zionism is the main ideology of the State of Israel and aimed to move Jews who lived in various regions of the world to Palestinian lands –claiming it to be their ancestral home - to establish a Jewish state there. Emerging as an intellectual trend and social movement at the end of the 19th century, Zionism achieved its goal in 1948. While this development is subjectively related to the conditions in the Christian world, it is objectively related to the internal dynamics of Judaism. The exclusion of Jews by Catholics and Orthodoxes has prevented them from integrating into society and kept their national consciousness alive. On the other hand, Protestants believed that it was necessary to establish a Jewish state in Palestine for the return of Jesus Christ to the earth and endeavored for this sake since the 17th century. These views and efforts, which were in process of fermentation among Christians for a couple of centuries, found its expression among the Jews with the concept of Zionism. Although Protestant leaders had a different view of Judaism, second-generation Protestants who embraced the doctrine of Physical Restoration took a pro-Jewish line both theologically and practically. It should not be overlooked that the resettlement of Jews in Palestine was not only a religious issue, but also had a geostrategic dimension. It does not need further explanation to claim that the support of the Protestant states to the idea would provide favorable position against the Papacy, and also against the Ottomans, who were advancing into Europe. Based on this theological and practical background, the settlement of Jews in Palestine was of particular importance for Protestants. England especially came to the fore in this context. The issue has not fallen from the agenda of academic and political circles in England since the 17th century. Considering this chronology, it was claimed that the Jews adopted the idea of Zionism from the Christians. However, although Zionism emerged among Jews theoretically and socially later, in comparison to Christians, its intellectual foundations are found in Jewish scriptures as well as its actual examples in Jewish history. The concept of the chosen people, the idea of the promised land, and the constant emphasis in the liturgy on returning to Jerusalem provided the theological basis for the Zionist goal of establishing a Jewish nation-state in Palestine. These issues fed the desire of settling in Jerusalem in the minds of the Jews. Besides, the history has witnessed Jews' efforts to establish a Jewish state in Palestine or to create such an opportunity. The facts such as the idea of being Jesus the expected Messiah, the Bar Kokhba revolt, attempts before Julian The Apostate and Princess Eudoxia and provoking the Persians against Byzantium can be given as examples. The fact that Jesus did not invite the Jews to revolt against Rome and did not touch on the establishment of a Jewish state in his sermons, was one of the most important factors in the rejection of the Jews, who were affiliated with

The Roman Empire at that time. The tension in the region did not subside after the destruction of the Second Temple in 70 C.E. and although the Jewish revolts aiming to conquest Jerusalem back, became invisible after Bar Kohba, the activities for this purpose continued without slowing down. Jews' lobby activities in the presence of Roman and Byzantine administrators who held the region then were unfruitful but this did not stop them. They ventured to fight for the solution to the problem and sided with the Persians, the rivals of the Byzantine Empire, eventually achieved their goals for a short time by capturing Jerusalem in 614. Further, after the Muslim conquest of Jerusalem in 638 Jews settled there and continued to come in the following centuries. The fact that the Jews came here immediately, indicates that they took advantage of every opportunity. However, although Jews gained permission to settle in Jerusalem and other cities, the false Messianic uprisings during the Seljukid period and Ottoman period show that solely living here was not enough for them. They never gave up their dream of establishing a Jewish state in Jerusalem and building the holy temple, but remained silent because they could not realize it. The appropriate ground in Europe created by the conditions the in 19th century offered the Jews the opportunity to theorize this theoretical and practical legacy in the form of Zionism. The Jews, whose national consciousness was alive due to continuous Christian Antisemitism, succeeded in adapting the relevant elements in Jewish history and theology to the language of the age. The idea of the nation-state was considered relevant with the ideas of the promised land and Jewish chosenness. The difficulty of living conditions for Jews in Europe made Theodor Herzl and other Zionist leaders in search. The existing intellectual and social atmosphere as a whole ensured the birth of the Zionist movements and Jews' adherence to it.

Keywords: History of Religions, Judaism, Christianity, Zionism, Jerusalem, Israel

GİRİŞ

Siyonizm, Yahudiler arasında 19. yüzyılda ortaya çıkan ve bu inancılı paylaşılanların ata yurtları saydıkları Filistin topraklarında özgürce, başka bir ulusun egemenliği altında olmadan yaşayabilecekleri bir devlet kurmayı hedefleyen ideoloji ve milliyetçi akımın adıdır. Destekleyicileri tarafından Yahudi halkına özgürlük getiren bir hareket olarak nitelenmekle birlikte, karşıtları tarafından Filistin topraklarında işgalci konumda olan sömürgeci güç olarak karakterize edilmektedir. Başlangıçta Yahudilerin sadece bir kısmı tarafından desteklenmiş, birtakım dindar Yahudi cemaatler Siyonizm'in seküler değerleri terennümü dolayısıyla bu ideolojiye muhalefet etmiş ve harekete karşı çıkmıştır. Ancak zamanla bu muhalefet çözülmüş, destek daha da yaygın hale gelmiştir. 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması ile somut netice ortaya koyması ve dahi ardından bölgedeki genişlemesi dolayısıyla aleyhindekileri önemli ölçüde pasif konuma düşürmeyi başarmıştır.¹

¹ Daniel Mahla, *Orthodox Judaism and the politics of religion: from prewar Europe to the State of Israel* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 72-73; Alan Dowty, *The Jewish State: a century later* (Berkeley: University of California Press, 1998), 53.

Siyonculuk, Siyon yandaşlığı anlamına gelen Siyonizm kavramı, Yahudilikte Kudüs’ün isimlerinden biri olan Siyon sözcüğünden türemiştir ve Kudüşçülük anlamına gelir. Yahudi kutsal metinlerinde Kudüs’ü ifade etmek için kullanılan isimlerden biri de Siyon sözcüğüdür.² Şehir M.Ö. 11. yüzyılın sonlarında Hz. Davut zamanında Yahudilerin eline geçmeden öncesi dönemde de bu isimle adlandırılmıştır.³ Orijinali itibariyle eski Kudüs’teki Siyon dağının adı olsa da zamanla şehrin tamamını, bilahare bölgeyi kapsayacak kadar genişleyerek İsrail diyarını (*Erets Yisrael*) ifade etmiştir.⁴ Yahudi kutsal metinlerinde İsrailoğulları’nın Babil sürgününden vatanlarına dönüşleri için Siyon’a Dönüş (*Şivat Tsiyon*) tabiri kullanılmıştır.⁵ Siyon tabiri aynı zamanda kutsal metinlerde “Siyon kızı” şeklinde Kudüs’ü ve burada yaşayan Yahudiler için de kullanılmıştır.⁶

Siyonizm, dünyanın dört bir yanına dağılmış Yahudilerin geri dönüp özgürce yaşayabilecekleri bir anavatan kurmayı ve başkenti Kudüs olan bir Yahudi devleti inşa etmeyi amaçlayan ideolojidir. Köklerini Yahudi tarihi ve teolojisinden alsa da Yahudiler arasında fikri ve sosyal bir hareket olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.⁷ Bu yüzyılın başından itibaren Avrupada bazı hahamlar tarafından dile getirilen bu amaç çok geçmeden muhafazakâr veya laik liderler tarafından geliştirilerek ideolojiye dönüşmüş, yüzyılın sonlarında ise geniş kitlelere yayılan bir hareket olmuştur. Kelimenin kavramsallaştırılması da yine yüzyılın sonlarındadır. Siyonizm tabiri 1890’da (bazı kaynaklara göre 1892’de) Avusturyalı Yahudi yazar Nathan Birnbaum tarafından literatüre kazandırılmış⁸ ve müteakip süreçte Yahudi aydınların ve kitlelerin sahip çıkmasıyla yaygınlaşmıştır. Dini literatürde civar yerlerden Erets Yisrael’e gelmek *aliya*/yükseliş, yücelme diye ifade edilirken buradan başka yerlere göç etmek ise *yarad*/iniş, düşüş sözcüğü ve türevleriyle ifade edilmiştir.⁹ Teşekkülü sırasında Siyonizm bu kavramları kullanmakla toplumsal destek elde etmeği amaçlamış olmalıdır. *Hibbat Ziyon*/Siyon Aşkısı veya *Hovevey Ziyon*/Siyon Aşıkları akımı olmak üzere-

² Örn. II. Samuel 5:7; I. Krallar 8:1; I. Tarihler 11:5; II Tarihler 5:2; Mezmurlar 137: 1, 3.

³ II. Samuel 5:7. “*Ve Davut Siyon Kalesi’ni ele geçirdi. O, Davut’un kentidir.*”

⁴ Hershel Edelheit – Abfaham J. Edelheit, *History of Zionism: a handbook and dictionary* (London: Routledge, 2018), 574.

⁵ Mezmurlar 126: 1.

⁶ Örn. Zekeriya 9: 9; Ağıtlar 2: 10; Neşideler Neşidesi 3: 11.

⁷ Rafael Medoff – Chaim I. Waxman, *Historical dictionary of Zionism* (Lanham: The Scarecrow Press, 2008), xxv-xxviii; Lawrence J. Epstein, *The dream of Zion: the story of the First Zionist Congress* (Lanham: Rowman and Littlefield, 2016), 1-2.

⁸ Medoff - Waxman, *Historical dictionary of Zionism*, 47; Bülent Şenay, *Christian Zionism, theopolitics and Biblical myth-making* (Bucuresti: Bucharest University Press, 2021), 17.

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Judith Hauptman, “Aliyah and Yeridah in Rabbinic sources”, *Israel and the Diaspora in Jewish Law: essays and responses*, ed. Walter Jacob vd. (Pittsburgh: Rodef Shalom Press, 1997), 95-114.

re 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren *aliya*/yükseliş diye isimlendirilen Yahudilerin Filistin bölgesine yaptıkları örgütlü göç dalgaları ile Siyonizm sosyal bir harekete dönüşmüştür.¹⁰ Destekçilerinin yaklaşımlarına ve eğilimlerine binaen Siyonizm'in içeriği süreç içerisinde belli yönlere yoğunlaşmış ve birini ötekenden ayıran birtakım özellikler edinmiştir. Bu durumu ifade etmek için Siyonizm kavramının önüne bu nitelikleri ifade eden dini, kültürel, siyasi, liberal, sol vs. vasıflar eklenerek kullanılmıştır. Bu minvalde Siyonizm'in farklı kolları olmakla birlikte, bunlar arasında İsrail Devleti'nin kurulması gibi somut sonuca sahip olması ve diğer kollarındaki doktrinlerin pek çoğunu teorik veya fiili boyutta kendi şemsiyesi altında kapsamaya dayısıyla Siyasal Siyonizm eğilimi bu akımı temsil edici kavram olarak öne çıkmaktadır.

Siyonizm ideolojisi 19. yüzyılda Avrupa Yahudileri arasında doğup gelişse de bu ideolojinin içeriği olan Yahudilerin ata yurtlarında toplanması amacı, 16. yüzyılda özellikle Protestanlığın Püriten koluna mensup olanlar tarafından dile getirilmiştir. İleride detaylıca açıklanacağı üzere bu söylem Fiziki Restorasyon adıyla bilinir. Aradaki kronolojik sıralamadan hareket eden bazı araştırmacılar söz konusu Restorasyon doktrinini Hıristiyan Siyonizm'i şeklinde niteleyerek onu Yahudi Siyonizm'ini destekleyen, onun oluşumuna olanak tanıyan ve hatta bir ölçüde onu başlatan ana etken olarak karakterize etmiştir.¹¹ Hatta bazı araştırmacılar net tarih vererek Filistin topraklarına dönme fikrinin 1840'larda İngiliz Evanjelistler tarafından Yahudilere arasında yaygınlaştırıldığını ileri sürmüşlerdir.¹² Ancak bu fikri savunanların Hıristiyan Siyonist şeklinde değil Restorasyonist ismiyle adlanmasının isabetli olacağı ifade edilmiştir.¹³ Ayrıca, ortaya çıktığı 16. yüzyılda bu görüşler henüz filizlenme aşamasında olmuştur. Oysaki 19. yüzyıla ait olduğu göz önüne alındığında Siyonizm kavramının bu yüzyıldan öncesi bir zaman dilimine ait edilmesi anakronik olacaktır.¹⁴ Nitekim Siyonizm'in Hıristiyan sıfatıyla birlikte zikredilmesi kronolojik olarak kavramın Yahudiler arasında kullanımından sonraya tesadüf eder. Bu bağlamda işaret edilmelidir ki Hıristiyan Siyonist tabiri Hıristiyan Siyonizm'i tabirinden daha önce tedavüle çıkmıştır. Bu durum Hıristiyan Siyonizm'i

¹⁰ Dan Cohn-Sherbok, *Introduction to Zionism and Israel: from ideology to history* (London/New York: Continuum, 2012), 53 ve dvm.

¹¹ Steven Paas, *Christian Zionism examined: a review of ideas on Israel, the Church and the Kingdom* (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2020), 17.

¹² J.E. Gulbrandsen, *Jesus is Israel: the seed of Abraham is Christ the Church* (Victoria: Friesen Press, 2019), 110-111.

¹³ Donald M. Lewis, *A short history of Christian Zionism: from the Reformation to the twenty-first century* (Illinois: InterVarsity Press, 2021), 45.

¹⁴ Andrew Crome, *Christian Zionism and English national identity 1600-1850* (Macmillan: Palgrave, 2018), 8.

tabirinin literatürdeki kavramsallaşma durumuyla ilgili ipucu vermektedir. Hıristiyan Siyonist tabiri ilk defa 1896’da Theodor Herzl tarafından William Hechler’i ifade etmek için kullanılmıştır. Herzl aynı tabiri 1897’de Basel’de toplanan I. Siyonist Kongresi’ne davet edilerek katılan Kızılhaç örgütünün kurucusu İsviçreli bankacı Jean-Henri Dunant için de kullanmıştır.¹⁵ Bazı uzmanlar ise bu tabirin ilk defa 1897’de Dunant için kullanıldığını ifade eder.¹⁶ 1899’da Columbia Üniversitesi’nde Sami Diller profesörü Richard Gottheil’in popüler bir dergi için kaleme aldığı yazısında atıf yaptıkları arasında bir Hıristiyan Siyonist’in bulunduğunu yazması, nitekim 1903’te *New York Times* editörüne yazılan mektuplarda ve ölüm ilanlarında zikredilmekle basında yer almıştır. Hıristiyan Siyonizmi tabiri ise ilk defa 1899’da kullanılmıştır.¹⁷

Bu çalışmada Yahudiler arasında Siyonizm’in oluşmasındaki başat aktörün Hıristiyan Siyonizm’i olduğu iddiasının gerçeklik payı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bunun için önce Hıristiyanlıkta pratik ve teorik boyutta Siyonizm’le alakalı öğeler ele alınacaktır. Bu bağlamda Antisemitizm ve Hıristiyan dünyasında Yahudi düşmanlığı örneklerine yer verilecek, Protestanlıktaki Restorasyon düşüncesi tanıtılacak ve Siyonizm ile ilişkisi irdelenecektir. Ardından Yahudiliğin kendisinde teorik ve pratik boyutta Siyonizm’le alakalı öğelerin mevcut olup olmadığı hususu ele alınacaktır. Bu bağlamda Yahudilikte Kudüs’ün konumu anlatılacak ve bu algıdan beslenen bilinçle Yahudilerin bu şehirde var olma uğrunda yaptıkları girişimlerden örnekler verilecektir. Bu örnekler, Roma’nın Yahudileri şehirden sürdüğü 70 yılından başlayıp Müslümanların, Yahudilere şehre geri dönüş izni verdikleri 638 yılına kadar geçen tarihsel süreçle sınırlandırılacaktır.

1. HİRİSTİYAN AVRUPA’DA SİYONİZM’E İMKÂN SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Hıristiyan dünyada yaşanan bazı gelişmelerin Siyonizm’e yaradığı inkâr edilemez. Bu gelişmeler kronolojik olarak Siyonizm’in Yahudiler arasında ortaya çıkmasından önce gelip pratik ve teorik olmak üzere ikiye ayrılır. Pratik boyut Yahudi düşmanlığıdır; asırlar boyunca süren dışlanmışlık duygusu Yahudilerde kimlik bilincini canlı tutmuştur. Konunun teorik boyutu ise Protestanlıkta Yahudilerin Filistin’de yerleşimini savunan söylemlerdir.

¹⁵ Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 2-3. (Lewis bu bilgiyi Paul R. Wilkinson, *For Zion’s sake: Christian Zionism and the role of John Nelson Darby* (Milton Keynes: Paternoster, 2007), 16’dan naklen aktarmıştır.)

¹⁶ Şenay, *Christian Zionism*, 17. (Şenay bu bilgiyi Stephen Sizer, *Christian Zionism and road-map to Armageddon* (Illinois: IVP, 2004), 13’ten naklen aktarmıştır.)

¹⁷ Stephen Spector, *Evangelicals and Israel: the story of American Christian Zionism* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 2, 256; Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 3.

Bu söylemler, birkaç asır sonra Yahudiler arasında ortaya çıkan Siyonizm'in temel gayelerinden biri olan vaat edilmiş topraklara dönüş ülküsü ile benzerlik arz eder. Bu benzerlik konuyu gündemde tutma açısından Siyonizm'e fayda sağlasa da Yahudilerin Hıristiyanlaşması gayesine odaklandığı için aslında Siyonizm'in rakibi olarak görülmelidir.

1.1. Pratik Etken: Antisemitizm

Hıristiyanlık doktrinsel olarak kendisini Yahudi düşmanlığı üzerine inşa etmiş, asırlar boyunca Hıristiyanlar her fırsatta Yahudi karşıtı davranışlar sergilemişlerdir. Aslında Hıristiyan dünyada tarihin şahit olduğu antisemit örnekler Yahudileri Siyonizm'e sarılmaya zorlayan temel faktörlerden biri sayılabilir. Bu düşmanlık ve dışlamacılığın teolojik yönü kadar ekonomik yönünün varlığı da göz ardı edilmemelidir. Yahudilerin İsa Mesih'i çarmıhta öldürmeleri Hıristiyanların Yahudi düşmanlığı için teolojik argüman oluştururken, Avrupa'daki kralların finansal sıkıntılarını Yahudilerin malvarlığına el koyarak aşmaya çalışmaları,¹⁸ ticari rekabette Yahudileri Hıristiyanların gerisine düşürme gayreti gibi¹⁹ konunun arkasında yatan ekonomik etkenleri göz önüne sermektedir.

Erken dönemden itibaren Hıristiyanların Yahudiler ile araya mesafe koymaları, Roma'ya karşı ayaklanarak sürekli problem çıkaran, isyancı Yahudi topluluktan sayılmamak ve hem de müstakil bir din hüviyetine kavuşmak amacına yönelikti. Elvira Sinodu'nda (305-306) Yahudilerle evlilik, birlikte yiyip içme vs. gibi kaynaşmayı sağlayan çeşitli eylemleri yasaklayan kararlar dışlayıcı yaklaşımın resmi ifadesidir. Ayrıca, 4. yüzyıla kadar Hıristiyanlar devlet gücüne sahip olmadıkları dönemde Yahudilere yaptırım imkânlarından yoksun oldukları halde, bu yüzyılın ortalarından itibaren Roma'nın meşru ve resmi inancına dönüşen Hıristiyanlık dışlayıcı tavrını belli etmiştir. Aryüsçü yöneticiler döneminde Roma'nın tutumu sert olmasa da 5. yüzyılın sonlarına doğru Vizigotlar'ın Katolikliğe geçmesiyle durum değişmiş, Toledo'da toplanan bazı sinodlarda (589, 633, 636, 653, 681, 694) Yahudiler aleyhinde sert kararlar alınmıştır. Düşmanlarla işbirliğine girme ve haksız kazanç elde etme gibi ithamlardan yola çıkan bu kararlar Yahudilerin bir şekilde Hıristiyanlaştırılmaları hedefine ayarlanmıştır. Yahudilerin taşınmaz mal sahibi olmaları engellendiği gibi belli mesleklerden de mene-

¹⁸ Eveline Brugger, "Between a rock and a hard place: rulers, cities, and 'their' Jews in Austria during the persecutions of the fourteenth century", *Jews in Medieval Christendom: slay them not*, ed. Kristine T. Utterback vd. (Leiden: Brill, 2013), 199.

¹⁹ Birgit Wiedl, "Codifying Jews: Jews in Austrian town charters of the thirteenth and fourteenth centuries", *Jews in Medieval Christendom: slay them not*, ed. Kristine T. Utterback vd. (Leiden: Brill, 2013), 207.

dilmiş, Şabat tutma, sünnet vs. gibi dini uygulamalar yasaklanmıştır. Yine bu kararlar dolayısıyla Yahudiler malvarlıklarının müsaderesi, belli yaşın üzerindeki çocukların ellerinden alınması, toplumdan dışlanma ve köleleştirilme gibi eziyetlere maruz bırakılmış, dahası sürgün ve idam cezalarıyla yüz yüze kalmışlardır.²⁰ 8. yüzyılın başlarında Müslümanların Endülüse gelmesiyle Yahudiler huzura ve refaha kavuşmuşlardır.

11. yüzyıldan itibaren Batı Avrupada Müslümanlara karşı güçlenmeye başlayan Hıristiyan yayılcılığı (*Reconquista*) ve fanatizmi burada Müslümanların yönetiminin sonunu getirdiği gibi Yahudileri de şiddet sarmalına sürüklemiş, Avrupa antisemitizm şöleni sahnesine dönmüştür.²¹ Hatta sanat ve edebiyatta Yahudi imajı şeytan ile eşleştirilmiş, Yahudi nefreti sistematik biçimde körüklenmiştir.²² Fanatik Hıristiyan halk Yahudi din adamları ve sivilleri dahi hedef tahtasına yerleştirmiş, Yahudi düşmanlığı Papalık kurumunun ve bölgedeki kralların siyasi çizgisi olmuştur. Yahudiler civardaki Müslüman beldelere göç ederek kurtulmuş, gidemeyenler ise bu sistemli kıyımdan yerel yöneticilere sağladıkları fayda ölçüsünce korunabilmişlerdir. Oluşan yoğun antisemitizm atmosferinde Yahudiler hayatta kalabilmek için getto diye adlandırılan kendi özel mahallelerine sıkışıp kalmışlardır. Hıristiyan din adamları halkı Yahudilere karşı kışkırtıyor, fanatikler saldırarak Yahudilerin evlerini, sinagoglarını, tüm mahallelerini ateşe veriyor, kadın ve çocuk demeden herkesi katlediyorlardı. Krallar Yahudiler aleyhine çeşitli kararlar alıyor, malvarlıklarını müsadere ediyor, onları kendi topraklarından sürüyorlardı. Yahudi tarihi kaynakları Yahudilerin İspanya, Fransa, İngiltere vs. gibi devletlerde maruz kaldıkları mezalimlerle zengindir.²³ Bu eziyetlere katlanamayan bazı Yahudiler Hıristiyanlığı kabul

²⁰ Detaylı bilgi için bkz. Marcel Simon, *Verus Israel: study of the relations between Christians and Jews in the Roman Empire, AD 135-425* (Oxford/Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2009), 207 ve dvm; William Nicholls, *Christian Antisemitism: a history of hate* (Lanham: Rowman Littlefield Publishers, 1993), 204-206; Norman Roth, *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: cooperation and conflict* (Leiden: Brill, 1994), 26-34.

²¹ Detaylar ve konuyla ilgili çalışmaların özet değerlendirmesi için bkz. Marc Saperstein, "Jewish-Christian relations in the Middle Ages: misconceptions, realities, enigmas", *CCAR Journal: a Reform Jewish Quarterly* 40/4 (1993), 51-60.

²² Detaylar için bkz. Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews: the medieval conception of the Jew and its relation to modern Antisemitism* (Illinois: Varda Books, 2001), 11-30; Robert Bonfil, "The Devil and the Jews in the Christian consciousness of the Middle Ages", *Antisemitism through the ages*, ed. Shmuel Almog (Oxford: Pergamon Press, 1988), 91-125.

²³ Rita Rios de la Llave, "Discrimination against the Jewish population in medieval Castile and Leon", *Religion and power in Europe: conflict and convergence*, ed. Joaquim Carvalho (Pisa: Plus Pisa University Press, 2007), 53-76; Maria Dolores Cabanas, "The difficulties of integrating and assimilating converted Jews (conversos) in in medieval Castile and Leon", *Religion and power in Europe: conflict and convergence*, ed. Joaquim Carvalho, (Pisa: Plus Pisa University Press, 2007), 77-102; Edward Flannery, *The anguish of the Jews: twenty-three centuries of Antisemitism* (New York: Stimulus Books, 2004), 122 ve dvm; François Soyer, *Medieval Antisemitism?* (Leeds: Arc Humanities Press, 2019), 54 ve dvm.

etmek veya öyle görünmek zorunda kalmış, yaşanan tecrübeler Marrano diye adlanan gizli Yahudi kimliğini doğurmuştur.

Avrupa'da sergilenen düşmanlık Yahudileri topluma kaynaşmaktan alıkoymanın yanında ulusal kimlik bilinçlerini de beslemiştir. 18-19. yüzyıllarda Avrupa ülkelerinde Yahudilerin eşit yurttaşlık statüsü yasalarla sağlansa²⁴ da her iki cenah tarihten tevarüs ettikleri hafızayı silememişlerdir. Yahudiler Hıristiyanlara kaynaşmaya pek sıcak bakmamış, Hıristiyanlar da Yahudilere dışlayıcı gözle bakmaya devam etmişlerdir. Bu tarihsel hafızanın ve sosyal atmosferin kavşağında, Siyonizm'in öncüleri bu sorunların nihai çözümünü Yahudilerin kendi ulusal devletlerini kurmalarında görmüş ve gerekli girişimlere başlamışlardır. Nitekim Fransadaki Alfred Dreyfus olayı²⁵ ile Avrupa'da Yahudi düşmanlığının son bulmayacağına, yegâne çarenin o sırada teşekkül etmekte olan Siyonizm'e sarılmak olduğuna Yahudiler ikna edilmiş ve Siyonizm'in doktrinleri giderek yayılmıştır.

1.2. Teorik Arka Plan: Protestan İdeler

Katoliklik 16. yüzyılda parçalanmış ve Avrupa'da Protestanlık akımı ortaya çıkmıştır. Bu yeni akım kilisenin tarih içerisinde bazı bidatler ürettiğini iddia etmiş, dini bu bidatlerden arındırarak Hıristiyanlığın erken dönemindeki saf, katıksız doktrinlere sarılmayı ve söz konusu dönemdeki dini yaşamın canlandırılması gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşımın model aldığı zaman dilimi Hıristiyanlığın başlangıç çağı, yani Yahudilikten ayrılma sürecinin henüz tamamlanmadığı Havariler Dönemi olduğu için,²⁶ Protestanlık Yahudilik ile birtakım ortak değerleri paylaşmak durumuna kalmış, hatta ondan beslendiği için Protestanlığın fikri teşekkülünde Yahudilik merkezi konuma sahip olmuştur.²⁷ Bu bağlamda, Protestanlıkta önemli doktrinlerinden biri olan Restorasyon doktrini, Protestanlık ile Yahudilik arasındaki yakın değerlerden biri olmuştur. Dini kaynaklarda farklı anlamlara da işaret eden Restorasyon, konuyla ilgili bağlamda Tanrı'nın Yahudilerle ahdinin etkisinin devam ettiğini ve ilahi vaat üzerine Yahudilerin

²⁴ Dan Cohn-Sherbok, *Judaism: history, belief and practice* (London/New York: Routledge, 2017), 231-233.

²⁵ Fransız ordusunda casusluk skandalı yaşanınca Yahudi asıllı subay Alfred Dreyfus'tan şüphelenilmiş ve yargılanmış, ancak sonradan casusun o olmadığı ortaya çıkmıştır. Avrupa'da Yahudilerin her zaman olağan şüpheli olarak görüldüklerine örnek olan bu olay Siyonist lider Theodor Herzl'i etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. (Jacques Kornber, *Theodor Herzl: from assimilation to Zionism* (Bloomington: Indiana University Press, 1993), 190.)

²⁶ Brian A. Brown, *Three Testaments: Torah, Gospel, and Quran* (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2012), 186.

²⁷ R. Po-chia Hsia, "Judaism and Protestantism", *The Cambridge History of Judaism VII: the early modern world, 1500-1815*, ed. Jonathan Karp vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 50.

kurtulacağı anlamına gelir.²⁸ İlahi planda Yahudilerin hala ehemmiyetini kaybetmediği kurgusundan yola çıkan inanişe göre bu kurtuluş Mesihî Çağ diye isimlendirilen ahir zamanda gerçekleşecektir. Protestanlar söz konusu Mesih’in teslisteki İsa Mesih (*Christ*) olduğunu ve yeryüzüne tekrar geleceğini (*parousia*) savunurken Yahudiler onu kendilerini vaat edilmiş topraklarda bağımsız devlete kavuşturan, küresel egemenliklerini temin eden ilahi kurtarıcı (*Maşiah*) olarak algılarlar.

Restorasyon doktrini erken dönemlerden itibaren Protestan teologlar tarafından manevi ve fiziki nitelikte olmak üzere iki farklı şekilde yorumlanmıştır. Her ikisi de Yeni Ahit koleksiyonundaki Romalılar kitabında Pavlus’un söylemine uygun olarak²⁹ Yahudilerin Hıristiyan olarak kurtulacağını ifade etmiş, ama bazıları burada söz konusu olanın sadece manevi kurtuluş olduğunu savunurken bazıları da sürgünden vaat edilmiş topraklara dönüş şeklinde fiziki kurtuluştan bahsetmişlerdir. Her iki yaklaşım Protestanlığın erken dönemlerinden itibaren gündeme gelmiştir. Ancak ilk nesil kanaat önderleri manevi kurtuluş yanlısı iken ikinci nesilden itibaren fiziki kurtuluş yaklaşımı buraya eklenmiştir;³⁰ Huldrych Zwingli (öl. 1531), Martin Luther (öl. 1546), Philip Melancton (öl. 1560), John Calvin (öl. 1564) tarafından savunulan görüş, manevi kurtuluş yaklaşımıdır.³¹ Örneğin Luther’e göre Restorasyon, Yahudilerin Hıristiyanlığa girip kurtuluşa ermekle manevi olarak canlanması şeklinde anlaşılmalıdır.³² Buna karşın, onları takip eden nesildeki Protestan teologlar kutsal metinlerde Tanrı’nın Yahudileri ata yurtlarına geri döndüreceğini ifade eden pasajlara dikkat çekmiş ve bu ilahi vaatlerin gerçekleşeceği inancıyla Manevi Restorasyon yaklaşımının ötesine geçmiş ve Yahudilerin vaat edilmiş topraklara yerleşeceklerinden bahsederek Fiziki Restorasyon yorumunu ileri sürmüşlerdir.³³

Görüldüğü üzere, Fiziki Restorasyon yaklaşımı vaat edilmiş topraklara geri dönüş hayali bakımından daha geç tarihte ortaya çıkacak olan Siyo-

²⁸ James M. Scott, *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian perspectives* (Leiden: Brill, 2001), 7. Restorasyon konusunda modern anlamda ilk bilimsel çalışmanın 1861’de *The restoration of the Jews: the history, principles and bearings of the question* adıyla David Brown tarafından yapıldığı ifade edilir. (Franz Kobler, “Sir Henry Finch (1558-1625) and the first English advocates of the restoration of the Jews to Palestine”, *Transactions (Jewish Historical Society of England)* 16 (1945-1951), 101.

²⁹ Romalılar 11’de Pavlus İsrailoğulları’nın İsa Mesih’in müjdesini kabul edecekleri ve kurtulacaklarından bahseder. Bu pasaj Restorasyon doktrini bağlamında teologların başvurdukları temel kaynaklardan biri olmuştur.

³⁰ Carl F. Ehle, *Prolegomena to Christian Zionism in America: the views of Increase Mather and William E. Blackstone concerning the doctrine of the Restoration of Israel* (New York: New York University, Doktora tezi, 1977), 32.

³¹ Protestan kanaat önderlerinin Yahudilere bakışıyla ilgili bkz. D. Philip Bell vd. (ed.), *Jews, Judaism and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, (Leiden: Brill, 2006), 69-247.

³² Luther’in Yahudilere bakışı ve zaman içerisinde görüşlerinin değişmesiyle ilgili bkz. Richard S. Harvey, *Luther and the Jews: putting right the lies* (Eugene: Cascade Books, 2017), 40-49.

³³ Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 49-50.

nizm ile Protestanlık arasındaki müşterek noktadır. Protestanlıktan önce ortaçağ Hıristiyan teolojisinde Yahudilerin vaat edilmiş topraklara dönüşüne ilişkin yaklaşımın, dönemin baskın Yahudi karşıtı atmosferi nedeniyle gelişme imkânına sahip olmayacağı aşikârdır. Yahudilerin ahir zamanda Hıristiyanlığa gireceği şeklindeki geleneksel görüşün bu dönemde de devam etmesiyle birlikte, farklı bir yaklaşım da gündeme getirilmiştir. Fransisken tarikatinden İtalyan rahip Borgo San Donnino'lu Gerardo (öl. 1276) 1255'te yayımladığı *Introductorium in Evangelium Aeternum* eserinde bazı Yahudilerin Yahudi olarak kaldıkları halde kurtuluşa erebilecekleri ve vaat edilmiş topraklara dönecekleri görüşünü ileri sürmesi, bu dönemde konuyla ilgili bir iddianın varlığı bakımından önem arz eder.³⁴ Bu görüşünün yanı sıra Gerardo'nun eserinde ileri sürdüğü sınırları zorlayan diğer görüşleri de ciddi tepki doğurmuş, onları çürütmeğe yönelik reddiyeler kaleme alınmasının yanı sıra kitabı yakılmış, ders vermesi yasaklanmış, kendisi 1263'te heretiklik suçlamasıyla Papalık tarafından yargılanmış ve hapsedilmiş, tutsaklıktayken ölmüştür.³⁵ Gerardo'nun uğradığı tecziye bu görüşün geliştirilmesini engellediği gibi muhtemelen sonraki dönemde bu nitelikteki görüşlerin dile getirilmesine sekte vurmuş olmalıdır. Yahudilerin vaat edilmiş topraklara dönüşü Protestanlığın ortaya çıkmasıyla oluşan Papalık takibatından serbestlik atmosferinde telaffuz edilebilmiştir.

Yahudilerin vaat edilmiş topraklara dönüşü, yani Fiziki Restorasyon doktrinini savunan yaklaşım ilk olarak 1526/1527'de Yahudilik uzmanı Alman teolog Martin Cellarius/Borrhaus (öl. 1564) tarafından ileri sürülmüştür. Cellarius bu görüşünü bir başka muteber meslektaşına, St. Thomas Kilise Okulu'nun sorumlusu Wolfgang Capito'ya (öl. 1541) telkin etmeyi ve onu etkisi altına almayı başarmış, bu görüş daha çok onun vasıtasıyla dillendirilmiştir. Bu yaklaşımın telaffuzu onların bulunduğu Strazburg'da ciddi tartışmalara sebebiyet vermiştir. Söz konusu dönemde Strazburg'un Yahudilik/İbrânilik çalışmaları hususunda Avrupa akademiyasında ciddi ağırlığa sahip olduğu³⁶ göz önüne alındığında, bu tartışmaların kısa zaman içerisinde diğer yerlerdeki Protestan cemaatlerine de bir şekilde ulaştığı ihtimali akla gelmektedir. Capito, Cellarius'un *De Operibus Dei* adlı eserine yazdığı duygusal takdim yazısında ve 1528'de kutsal metinlerin Hoşea bölümüne yazdığı tefsirde bu görüşü savunmuştur. Capito'ya göre Yahudilerin fiziki olarak vaat edilmiş topraklarda bulunması Mesih'in manevi

³⁴ D.H. Kromminga, *The Millenium in the Church: studies in the history of Christian chilliasm* (Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1945), 152-156; Ehle, *Prolegomena*, 41-42.

³⁵ Gordon Leff, *Heresy in the Later Middle Ages: the relation of heterodoxy to dissent c.1250-c.1450* (Manchester: Manchester University Press, 1999), 81-82.

³⁶ Debra Kaplan, *Beyond expulsion: Jews, Christians and Reformation Strasbourg* (Redwood City: Stanford University Press, 2011), 121-127.

krallığının habercisi sayılır. Yeryüzünde Mesih’in krallığı Yahudilerin ata yurtlarına geri dönüşleri ile ilan edilmiş olacaktır. Manevi Restorasyon yorumunu savunan diğer Protestan yazarlar ise bu görüşe ciddi biçimde karşı çıkıyorlardı.³⁷ Görüş farklılığı sonraki süreçte de devam etmiş ve her iki yorumu destekleyen çalışmalar kaleme alınmıştır.

Protestanlık içerisinde Fiziki Restorasyon’u savunma hususunda öne çıkan grup Pürütenler olmuştur.³⁸ Bu akım 16. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıkmıştır. Sonraki süreçte Yahudilerin ata yurtlarında yerleşmeleri hususunda en etken adımların İngiltere’den gelmiş olması bu görüşün politikadaki etkisinin sürekliliğini göstermektedir. 16. yüzyıldan itibaren İngiltere’de bu görüşler dile getirilmeye başlanmış ve ilk başta seyrek olsa da zamanla hem devlet ricali arasında, hem de ilmi ve dini çevrelerde destekçileri artmıştır. Onları etkileyen görüşler özellikle John Calvin ve varisi Theodor Beza ile yakın arkadaşı Martin Bucer gibi kıta Avrupa’sındaki ve John Bale, John Foxe gibi İngiltere’deki teologların konuyla ilgili görüşleri olmuştur.³⁹ Bu yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere’de çok okunan kitaplar adeta toplum arasındada Siyonizm’in tohumlarını serpiyordu. Ahir zamanda Hıristiyanlığa girecekleri ve kurtulacakları şeklindeki geleneksel görüşü sürdürseler de bu kitaplar İngiltere toplumunda Yahudi seçkinliği fikrini işleme açısından önemli bir rol ifa etmiştir.⁴⁰ Kral James tercümesinden yarım asır önce İngilizce Kitab-i Mukaddes çevirisi olan Cenevre tercümesi, mükerrer baskılarında farklı anlam derinliği kazanıyordu⁴¹ ve toplumu Manevi Restorasyon ile birlikte Fiziki Restorasyon’a da hazırlaması açısından önemli işleve sahipti.⁴²

Kaynaklar 1580’lerden itibaren konunun daha net biçimde ele alındığını ve Roger Edwards, Ralph Durden, Francis Kett, Edmund Bunny gibi teologların vaazlarında ve yazılarında Yahudilerin vaat edilmiş topraklara mutlak dönüşünden bahsettikleri bilgisini verir. Ne var ki onların görüşle-

³⁷ G. Sujin Pak, *The Reformation of prophecy: early modern interpretations of the prophet and Old Testament prophecy* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 100; R. Gerald Hobbs, “Bucher, the Jews and Judaism”, *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*, ed. D. Philip Bell vd. (Leiden: Brill, 2006), 156.

³⁸ Gerhard Falk, *The restoration of Israel: Christian Zionism in religion, literature and politics* (New York: Peter Lang, 2006), vii.

³⁹ Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 49, 52; Paas, *Christian Zionism examined*, 56-57; Robert O. Smith, *More desired than our salvation: the roots of Christian Zionism* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 53-66.

⁴⁰ Gerald R. McDermott, “A history of Christian Zionism: is Christian Zionism rooted primarily in Premillennial Dispensationalism”, *The New Christian Zionism: fresh perspectives on Israel and the Land*, ed. Gerald R. McDermott (Downers Grove: InterVarsity Press, 2016), 58.

⁴¹ Tekrar baskılarda yapılan eklemelerle ilgili değerlendirme hakkında bkz. Andrew Crome, *The restoration of the Jews: early modern hermeneutics, eschatology and national identity in the Works of Thomas Brightman* (Cham: Springer, 2014), 53-54.

⁴² Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 52-53; Smith, *More desired than our salvation*, 60.

ri sapkınlık olarak değerlendirilmiş ve yargılanmışlardır. Bunlardan Ralph Durden 1586'da İsrailoğulları'nı Yehuda'ya veya o zamanki adıyla Filistin'e götüreceğini ve kendisinin bu hususta Tanrı tarafından görevlendirildiğini ileri sürmüş, bu yüzden hapis yatmıştır.⁴³ Cambridge Üniversitesi'nden vaiz Francis Kett 1585'te yayımlandığı *Göksel Kudüs'ün ilahi gizemleri hakkında insani övgülerin şanlı ve nefis derlemesi/ The glorious and beautiful garland of mans glorification containing the Godly misterie of heavenly Jerusalem* isimli kitabındaki görüşlerinden dolayı itikatta sapıklık suçlamasıyla yargılanmış ve 1589'da yakılmıştır. Onu yargılayan görüşleri konuyla ilgili bağlamda İsa'nın insanlığın değil kendi günahı nedeniyle yargılanıp öldürüldüğü, ancak hazırda insanlığın günahını üstlenmek için Yehuda'ya/Filistin'e geldiği ve Yahudileri oraya toplamak için hazırlıklar yapmaya başladığı gibi geleneksel görüşe muhalif olan söylemleri olmuştur.⁴⁴

17. yüzyılın ortalarında İngiltere'de Fiziki Restorasyon yaklaşımının gelişimi zirve noktasını yakalamıştır. Ancak işaret edilmelidir ki bu yüzyılın başında İngiltere'de Yahudiler üzerindeki baskı henüz hafiflememişti. Örneğin 1608'de İngiltere'nin seçkin yargıcu Sir Edward Coke Yahudilerin yabancı halk ve daimi düşman sayıldıkları, nitekim kafir oldukları için yeminlerine güvenilmeyeceğinden dolayı mahkemelerde tanıklık yapma haklarının olmadığını kurallaştıran bir karar vermiştir. 1609'da Londra'da yaşayan Portekizli tacirler Yahudiliğin propagandasını yaptıkları şüphesi sebebiyle şehirden kovulmuşlardır. 1618'den önce bir grup Püriten Yahudi yaşamını benimsediği için Adalet Divanı (Court of Star Chamber) tarafından sert şekilde cezalandırılmıştır.⁴⁵ Ancak Püritenler'in tüm zorluklara karşı direnişleri sonucu İngiltere'de yoğun Yahudileşme trendi ortaya çıkmış ve hayli sayıda cemaat Yahudiliğin dini hükümlerini uygulamaya koyulmuştur. Şabat kurallarını gözetmek, Yahudi bayramlarını kutlamak, beslenmede koşer kurallarına uymak, sünnet olmak, kendisini Yahudi veya İsrailoğulları soyuna mensup birisi olarak nitelemek başvuru uygulamalarıdır. Bu trendin yaygınlığı dolayısıyla Püritenlik İngiltere kamuoyunda o dönemde Yahudilikle özdeşleştiriliyordu.⁴⁶ Bu atmosferde 17. yüzyılın ortalarına doğru İngiltere'de Milleniyarist/Binyılcı yayınlarda ani patlama

⁴³ Crome, *Christian Zionism*, 31-32; James Shapiro, *Shakespeare and the Jews* (New York: Colombia University Press, 2016), 142-143; Christopher Hill, "Till the conversion of the Jews", *Milleniarism and Messianism in English literature and thought 1650-1800*, ed. Richard H. Popkin (Leiden: Brill, 1988), 26.

⁴⁴ Dewey D. Wallace, "From eschatology to Arian heresy: the case of Francis Kett", *Harvard Theological Review* 67/4 (1974), 461-462.

⁴⁵ Robert M. Healey, "The Jew in Seventeenth-Century Protestant thought", *Church History* 46/1 (1977), 64.

⁴⁶ Aidan Cottrell-Boyce, *Jewish Christians in Puritan England* (Eugene: Pickwick Publications, 2021), 1-2.

yaşanmıştır.⁴⁷ Bu durum söz konusu Fiziki Restorasyon’u savunan görüşün toplum içerisinde giderek daha çok yaygınlaştığına yönelik işaret sayılmaktadır. Kendilerinden sonrakiler üzerinde ciddi etkiye sahip olan Thomas Brightman (öl. 1607) ve Thomas Draxe (öl. 1618), Kraliçe I. Elizabeth’in Rusya sefiri Giles Fletcher (öl. 1623), ünlü devlet adamı ve parlamentoda Restorasyon doktrini ilk savunan figür olmasıyla bilinen Sir Henry Finch (öl. 1625), önemli Püriten figürlerinden Richard Sibbes (öl. 1635) ve Joseph Mede (öl. 1639), Anglikan Kilisesi’ne ters düşmesi dolayısıyla 1633’te Amerika’ya göç etmek zorunda kalan John Cotton (öl. 1652), haç çıkarmayı reddettiği için takibata maruz kalınca 1635’te Amerika’ya göç eden Peter Bulkeley (öl. 1659) vs. nice teolog vaazlarında ve yazılarında kutsal metin koleksiyonunda yer alan Daniel, Vahiy vs. gibi kitaplarda anlatılan apokaliptik kehanetleri yorumlayarak Yahudilerin Yehuda/Filistin topraklarına geri dönecekleri ve Kudüs’ün merkez olacağı şeklindeki propagandalarla söz konusu doktrini yoğun ve baskın bir şekilde gündemde tutuyorlardı.⁴⁸ Püriten milleniyaristlere göre Yahudilerin Manevi ve Fiziki Restorasyon’u Mesih’in yeryüzüne tekrar dönüşü (*Parousia*) için ön şart olup romantik ifadeyle bu yaklaşım “*kuru kemiklerinin canlandırılıp eski önemine kavuşuncaya kadar Mesih’in yeryüzüne dönüşü ertelenecektir*” şeklindeydi.⁴⁹ 17. yüzyılın ortalarında Püritenlerin İngiltere’de iktidarı ele geçirmesiyle Fiziki Restorasyon doktrini, yani Yahudilerin vaat edilmiş topraklarda iskânı konusu İngiltere’de yaygın desteğe kavuşmuştur.⁵⁰ Bu değişim İngiliz devlet adamı Oliver Cromwell (öl. 1658) sayesinde gerçekleşmiştir. Söz konusu dönemde İngiltere’de Püritenlerin etkin olarak katıldığı Sivil Savaş sonucunda İngiltere devlet sisteminde krallıktan cumhuriyete geçmiş, 1649’da Oliver Cromwell yönetime el koymuştur. Sıkı bir dindar Püriten olan Cromwell Yahudiliğe deruni bir yakınlık duymuştur. O ve yandaşları kendilerini kutsal metinlerdeki figürlerle özdeşleştiriyorlardı; örneğin Cromwell’in tipolojisi Hz. Musa idi. 1753’te Yahudilerin Normalleşme Yasası’nın parlamentoda reddedilmesine ve nitekim talep ettikleri hakları vermek için 1655’te toplanan Whitehall Konferansı’nın bu amacına ulaşmamasına rağmen Cromwell kendi yetkisini kullanarak sınırlı sayıda Yahudiye geri dönme ve hatta Londra’da sinagog yapma izni vermiştir.⁵¹

⁴⁷ Crawford Gribben, *The Puritan Millennium: literature and theology 1550–1682* (Dublin: Four Courts Press, 2000), 48.

⁴⁸ Lewis, *A short history of Christian Zionism*, 64-71; Smith, *More desired than our salvation*, 69-94; Paas, *Christian Zionism examined*, 58-59; Falk, *The restoration of Israel*, 81.

⁴⁹ Reiner Smolinski, “Israel redivivus: the eschatological limits of Puritan typology in New England”, *The New England Quarterly* 63/3 (1990), 363.

⁵⁰ Falk, *The restoration of Israel*, vii.

⁵¹ Albert M. Hyamson, “The Jew Bill of 1753”, *Transactions (Jewish Historical Society of England)* 6 (1908-1910), 156-188; Cottrell-Boyce, *Jewish Christians in Puritan England*, 31; Falk, *The restoration*

Cromwell'in vefatından sonra İngiltere'de Püritenizm zayıflama sürecine girse de Amerika ve kıta Avrupasında Fiziki Restorasyon yandaşları bu görüşleri savunmaya ve propagandasını yapmaya devam etmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın elindeki Filistin topraklarında İngiltere'nin attığı somut adımlar bu doktrini bir adım daha ileri götürmüştür. 1838'de Kudüs'te İngiltere konsolosluğu açılmıştır; bu, Avrupa devletleri arasında Filistin'de tesis edilen ilk konsolosluktur.⁵² Nitekim bu yüzyılda Yahudiler arasında fikri ve sosyal bir akım olarak Siyonizm ortaya çıkmış, *aliya* adı verilen göç dalgaları ile dünyanın farklı noktalarında yaşayan Yahudiler Filistin'e gelip yerleşmişlerdir. 20. yüzyılın başlarında ise sıra ürün toplanmaya gelmiştir. 1916'da Sykes-Picot Anlaşması ile Osmanlı toprakları İngiltere ve Fransa arasında taksim edilmiş, 1917'de Balfour Deklorasyonu ile İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Arthur Balfour'un Siyonist liderlerden Lord Rothchild'e yazdığı mektupta Filistin'de Yahudilere devlet kurulacağı vaat edilmiştir. İngiliz askerler 1917'de Kudüs'ü ele geçirmiş, 1920'de bölgede devlet mekanizması olarak Britanya Filistin Mandası kurulmuştur.

İşaret edilmelidir ki kutsal metinleri eskatolojik perspektiften yorumlasalar da Püritenlerin Fiziki Restorasyon düşüncesi sadece teolojik boyutla sınırlı olmayıp stratejik gayeler de taşımıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Katolik Papalık kurumunun askeri gücünden çeken Püriten İngiltere'de bu görüşü savunan teologlar ve politikacılar, Filistin'in Yahudiler tarafından ele geçirilmesinin ardından İngilizlerin Osmanlı ve Papalık üzerinde zaferin geleceğine inanıyorlardı.⁵³ Dolayısıyla Püritenlerin Yahudilere desteğini irdelerken konuyu sadece dini metinlerin yorumlanmasından çıkan sonuç olarak görmeyip İngiltere'nin Yahudileri Osmanlı'ya ve Papalığa karşı stratejik müttefik olarak görmesi veya bu amaçla kullanma stratejisi de göz ardı edilmemelidir.

2. SÜRGÜNDEN KAVUŞMAYA KADAR YAHUDİLERİN GÜNDEMİNDE KUDÜS

M.S. 70'te Titus komutasındaki Roma ordusu Kudüs'ü ele geçirmiş, şehir halkını sürgüne göndermiş, şehri yakıp yıkmış ve bu sırada mabedi de imha etmiştir. Bununla da Yahudi tarihinde II. Mabet dönemi sona ermiş ve 1948'de İsrail devletinin kurulmasına kadar devam eden Büyük Sürgün/Disapora dönemi başlamıştır.

of Israel, vii-viii.

⁵² Şenay, *Christian Zionism*, 118; Jonathan Parry, *Promised Lands: The British and the Ottoman Middle East* (New Jersey: Princeton University Press, 2022), 222.

⁵³ Falk, *The restoration of Israel*, 60; N.I. Matar, "The idea of the Restoration of the Jews in English Protestant thought", *The Harvard Theological Review* 78/1 (1985), 115, 123-124.

Siyonizm Yahudilerin bölgeye yoğunlaşmasını sağlasa da önceki dönemlerde de burası Yahudilerin gündeminden düşmemiştir. Hz. Süleyman'ın yaptırdığı I. Mabedi Babilliler yıksa da sonradan onun yerinde II. Mabedin yapıldığını bilen Yahudiler tarihin aynı şekilde tekerrür edebileceğinden umutlarını kesmemiş, uygun ortam kollayarak bireysel veya organize şekilde kutsal topraklara yerleşmeye çabalamış ve dini yaşamın canlandırılması motivasyonu ile mabedi yeniden inşaaya gayret etmişlerdir. Yahudilerin Kudüs sevdası sadece vatana duyulan sıradan özlem değil kutsal metinlerce desteklenen, dini inançlarla canlı tutulan ve dualarda sürekli Tanrı'dan dilenen bir husus olmuştur. Kudüs'e yerleşme imkânı Roma ve Bizans imparatorlukları döneminde yer yer pratikte gerçekleşse de sürekli olmamıştır. Ancak şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından Yahudiler Kudüs'e kavuşma imkânı bulmuş, Müslüman yöneticiler tarafından kendilerine engel oluşturulmadan asırlar boyunca burada yaşamışlardır.

2.1. Yahudilerin Kudüs Sevdasının Dini Arka Planı

Tarihteki örneklerden hareketle, Yahudilerin bölgeye bakışlarını formüle eden ve fiili yaklaşımlarını belirleyen etkenin dini inançlar olduğu söylenmelidir. Yahudilerin Filistin topraklarına bakışı ve burada devlet kurma fikri teolojik argümanlara dayalı olup vaat edilmiş topraklar ve Mesih doktrinleri ekseninde şekillenmiştir. Bu iki doktrin tarih boyunca Yahudilerin gündeminden düşmediği gibi konuyu canlı tutmayı da sağlamıştır. Kutsal metinlerde bu toprakların Tanrı tarafından Yahudilerin atası Hz. İbrahim'e ve soyundan gelenlere bağış olarak verildiği ve günahları sebebiyle Tanrı'nın onları sürgüne gönderdiği, ancak sürgünden kurtarıp bu topraklara geri getireceği anlatılmaktadır. Bu yüzden onlar kendilerini toprağın asıl sahibi saymış ve orada yaşama hakkının kendilerinde olduğuna ve bu imkânın Tanrı tarafından kendilerine verileceğine inanmışlardır. Babil Sürgünü dönemindeki kutsal metinlerde sürgünün biteceğine yönelik pasajların içerdiği vaatler⁵⁴ Büyük Sürgün döneminde de Yahudilere umut aşılama devam etmiştir.

Benzer şekilde, ibadetlerde ve dualarda genel olarak vaat edilmiş topraklara, özel olarak ise Kudüs'e yapılan atıflar, kutsal toprakları sürgündeki Yahudilerin gündeminde tutma ve bu konuda bilinçlendirme bakımından önemli işleve sahip olmuştur. Kudüs, kible şehir olması hasebiyle Yahudilerin günde üç vakit ibadet sırasında döndükleri bir şehir olduğu için

⁵⁴ "Sion'a dönecek ve Kudüs'te oturacağım." (Zekeriya 8:3); "Ve şöyle diyor orduların Tanrısı: halkımı doğudaki, batıdaki ülkelerden kurtarıp geri getireceğim. Onlar Kudüs'te yaşayacaklar." (Zekeriya 8:7-8). Ayrıca bkz. Zekeriya 2:10-12; Yeşaya 54:11-12; Hagay 2:7-9.

akıldan çıkması, unutulması imkansızdır. Nerede olurlarsa olsunlar, her ibadet sırasında Kudüs'e yönelmenin Yahudilerde şehre bağlılık ve aidiyet duygusunu geliştirmesi izahtan varestedir. Nitekim günlük ibadetlerde okunan *Amida/Şemone Esre* duasında Kudüs'e yapılan atıflar onu daima gündemde tutan ilave bir faktördür. Söz konusu duanın "*Dediğin gibi şehrin Kudüs'e dön ve oraya yerleş. Onu yakında, bizim zamanımızda ebedilik yap. Kulun Davut'un tahtını oraya hızlıca hazırlayıp yerleştir. Kutsal olan Sensin Rabbim, ey Kudüs'ün mimarı*"⁵⁵ kısmı, görüldüğü üzere okuyana Kudüs'e tekrar yerleşme özlemini telkin etmektedir. Bu duanın okunması sırasında "*Evinin devir'inde/kutsalların kutsalında kulluğu canlandır*" ve "*Gözlerimiz senin merhametle Siyon'a dönüşünü seyretsin, kutsal olan Sensin Rabbim, ey Şehina'sını Siyon'a geri döndüren*"⁵⁶ okunan pasajlarda geçen "evin, kutsalların kutsalı ve Siyon" gibi tabirler de Kudüs'le irtibatlıdır. Yine yıllık hac bayramlarında ve diğer bayramlarda, özel günlerde, çeşitli dini merasimlerde okunan farklı dualarda Kudüs (*Yeruşalayim* ve *Siyon*) ismen anılmaktadır. Bu dualarda Kudüs'ü ziyaretin karşılığının gelecek dünyada verileceği, halkı sürgünden geriye Kudüs'e döndürmesi, Tanrı'nın Kudüs'te oturması, Tanrı'dan niyazda bulunurken diğer hatırlılarla birlikte Kudüs'ün de zikredilmesi, Kudüs'e öfkesinin bitmesi niyazı, Kudüs'e yas tutanların teselli edilmesi niyazı, Kudüs'ün 12 kabilenin birlikteliğinin sembolü ve şükretme mevkii olması, İsrailoğulları'na olduğu gibi Kudüs'e de Tanrı'nın özel ihtimamı, Siyon dağına, mabede, isminin terennüm ettiği mukaddes evine ve Kudüs'e de acıması için Tanrı'ya yalvarma, Kudüs'ün en kısa zamanda inşa edilmesi, Tanrı'nın evinin Kudüs'ün ortasında olduğu, Kudüs'ün sokaklarında gençlerin neşeli seslerinin duyulması niyazı gibi konular yer alır.⁵⁷ Yine günahların kolektif affı bayramı olan *Yom Kipur/Kefaret Günü* bayramında ve Mısır'dan çıkışın anısına kutlanan ve Yahudilikte en önemli bayramlardan biri kabul edilen Pesah/Fısıh bayramında zikredilen "*Seneye Kudüs'te!*" söylemi,⁵⁸ Kudüs ve kutsal topraklar idealini yeni nesillere aşıl原因 faktörlerden olmuştur.

Yukarıda işaret edilen inanış ve duaların canlı tuttuğu hafıza Yahudiler nezdinde Kudüs'ü unutulmaz ve vazgeçilmez bir konuma yerleştirmiştir. Bundan hareketle, Siyonizm'deki gibi geniş kitleleri etkileyecek kadar yaygın olmasa da, Yahudi tarihi sürgün döneminde Yahudilerin bireysel veya

⁵⁵ Bkz., *Sidur Kol Yaakov*, çev. Liliane Zerbib (Kazes), (İstanbul: Gözlem, 2005), 131, 263, 333, 741.

⁵⁶ *Sidur Kol Yaakov*, 134-135.

⁵⁷ *Sidur Kol Yaakov*, 35, 87, 91, 133, 175, 177, 217, 263, 291, 415, 471, 475, 483, 487, 509, 531, 793, 875, 947. Ayrıca bkz. Şevket Özcan, "Yahudi dualarında Kudüs", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (2019), 23-47.

⁵⁸ Rabbi Hara Person vd. (ed.). *Mishkan HaSeder* (New York: Central Conference of American Rabbis, 2021), 197; Moşe Farsi (ed.). *Pesah Ağadası* (İstanbul: Gözlem, 2008), 162-163.

organize şekilde kutsal topraklara yerleşme çabaları olduğu gibi zaman zaman bu amaçla liderlerin ortaya çıkmasına şahit olmuştur. İnsanları ikna etmek için genelde Mesih doktrininden istifade etmeye çalışan bu liderler başarılı olmadığı için tarihe sahte Mesihler olarak geçmişlerdir.

2.2. Yahudilerin Kudüs’e Yerleşim İsteği

Başkentleri ve kutsal mabetleri yıkılan, ata yurtlarından uzak düşen Yahudiler bu durumu sineye çekmemiş ve tarih boyunca bazen bireysel ve kitlesel yerleşim yoluyla, bazen de savaşarak geri dönmeye çalışmışlardır. Mabedin yıkılmasının üzerinde yaklaşık 10 yıl geçtikten sonra Yahudiler dikkat çekmeden geri dönüp Kudüs’e yerleşebilmişlerdir. Erken dönemlerde Roma’ya karşı direnme, imparatorluğun gücünü zayıflatma amacıyla ayaklanma, Roma ordusunun bölgeden tasfiyesi gibi farklı saiklerle isyanlara başvurmaktan geri durmamış, sonraki süreçlerde ise farklı yöneticiler nezdinde lobi faaliyetleri yapmakla amaçlarına erişmek istemişlerdir.

Kaynaklar mabedin düşüşünden sonra dahi bölgede Yahudilerin direnişe devam ettiklerinden bahseder. M.S. 73’te Masada Kuşatması’nda Yahudiler teslim olmak yerine ölümü tercih etmiş ve toplu halde intihar etmişlerdir. Bu hadise, Yahudi hafızasında derin iz bırakmış, onlar için ciddi boyutta direniş ve savaş motivasyonu sağlamıştır.⁵⁹ Yehuda topraklarında oturmaya devam etmekle birlikte M.S. 80’li yıllardan itibaren az sayıda Yahudi gelip Kudüs’e yerleşmiş, Roma buna tepki göstermemiştir.⁶⁰

Yahudiler M.S. 115’te İmparator Trajan’a karşı Akdeniz havzasını kapayan geniş çaplı bir isyan başlatmışlar. Bu, mabedin yıkılmasından sonra Yahudilerin başlattığı ilk büyük savaştır. Sirenayka/Libya’da patlak veren isyan Mısır’a, daha sonra Kıbrıs’a sıçramış, ardından Yehuda’da pek yoğun olmamakla birlikte Nusaybin, Erbil ve Fırat boyunca Mezopotamya’nın farklı bölgelerinde dağınık halde yaşayan Yahudiler ayaklanmıştı. Yahudi tarihi kaynaklarında Diaspora Ayaklanması anlamına gelen “*Mered ha-Galuyot/ha-Tfutsot*” şeklinde isimlendirilen ve 115’te başlayan isyan 117’de General Lusius Quietus tarafından bastırılmıştır ve Roma tarihi kaynaklarında onun adıyla Kitos Ayaklanması olarak bilinir.⁶¹ Mabedin yakında yeniden inşa edileceğini söyleyen meçhul bir din adamı/Tanna’nın sağladığı motivasyon ile baş gösteren ayaklanma imparatorun Partlar üzerine çıktığı

⁵⁹ İsrail Devleti’nde askeri yemin törenlerinin bir süre Masada’da yapılması askerlere bu duygu aşılarmayı hedefliyordu.

⁶⁰ Menashe Har-El, *Golden Jerusalem* (Jerusalem: Gefen, 2004), 27.

⁶¹ Areti Demosthenos, “Jews and Muslims in Cyprus: positive aspects of coexistence”, *Jewish-Muslim relations: historical and contemporary interactions and exchanges*, ed. Ednan Aslan vd. (Wiesbaden: Springer VS, 2019), 181.

doğu seferi sırasında olduğu için özellikle ordunun kontrolünden uzakta kalan batı topraklarında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Kıprıs'ta 240.000, Sirenayka'da 200.000 kayıp vardı ve Libya'daki Roma kolonileri tamamen yok edilmiştir.⁶² Romalı tarihçilerden Cassius Dio ve kilise tarihçisi Eusebius'un bu savaş için belli bir sebepten bahsetmediği, ancak büyük ihtimalle sebebin Kudüs'ü ele geçirerek mabedi yeniden inşa etme hedefi olduğu, dolayısıyla Mesih beklentisiyle gerçekleştiği ifade edilmiştir.⁶³ Ancak bu isyanın tek merkezden yönetilmeyip bölgesel liderlere bağlı olması, onu Mesihçi hareketlerden saymaya olanak tanımamaktadır. Bazıları zamanlamaya dikkat çekerek Partların teşviki ihtimali üzerinde durmuş ve kanıt olarak Yahudilerin önemli din bilgini R. Akiba'nın Partların elindeki bölgelere sık seyahat etmesini göstermişlerdir. Bu yaklaşıma göre ayaklanmada imparatorluğun gücünü zayıflaması Partların işine yarayacak, nitekim Yahudiler de Kudüs'te yeniden hâkimiyet kurabilecekti.⁶⁴ Dolayısıyla bazıları bu ayaklanmanın planlandığını ileri sürerken bazıları ise Trajan'ın eşi Plotina'nın öfkesi yüzünden tesadüfen geliştiğini iddia etmişlerdir.⁶⁵ Halkı yok etme talimatı alan sert mizaçlı General Quietus Yahudilere görülmemiş amansızlıkla davranmıştır; rivayete göre Yahudilerin yaşadığı şehirlerin sokaklarındaki cesetler günlerce toplanıp bitirilememiştir. İsyancıları sindirmedeki başarısını ödüllendiren imparator onu Yehuda bölgesine vali atamış, en sert cezalar uygulamaktan geri durmaması talimatını vermiştir. Ancak Quietus Yahudilerin direniş azmini yok edememiştir. Bu sırada halk arasında yayılmakta olan apokaliptik Ezra'nın Vahyi (2. Esdras) kitabı toplumdaki Mesih beklentisini yükseltmiş, bu beklentilerin oluşturduğu atmosfer Roma imparatoru Hadrian (öl. 138) döneminde, hakkında Mesih propagandası yapılan Bar Kohba isyanını doğurmuştur.⁶⁶ Bu zamana kadar bölgede devam eden ufak çaplı direnişler ve tansiyon bu isyan ile zirve noktasını görmüştür.⁶⁷

132 yılının sonlarında Yahudiler Şimon isimli liderin öncülüğünde or-

⁶² H. Graetz, *History of the Jews: from the reign of Hyrcanus to the completion of the Babylonian Talmud* (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1902), II, 394-398.

⁶³ Martin Goodman, "Trajan and the origins of Roman hostility to the Jews", *Past & Present* 182 (2004), 25-26; Alexander Fuks, "Aspects of the Jewish Revolt in A.D. 115-117", *The Journal of Roman Studies* 51/1-2 (1961), 103.

⁶⁴ Heinrich Ewald, *The history of Israel, VIII: the post apostolic age*, çev. J.F. Smith (London: Longmans Green, 1886), 272.

⁶⁵ Plotina'nın 9 Av'da doğurduğu erkek çocuk Hanuka bayramı sularında ölmüştür. Yahudilikte milli matem günü olan 9 Av'da onların üzülmelerini ve Hanuka bayramındaki eğlenmelerini çocuğun doğumu ve ölümü ile ilişkilendiren Plotina kocasına "barbarları boyun eğdirmek yerine uzak düşen Yahudileri cezalandırması" gerektiğini söylemiştir (Graetz, *History of the Jews*, II, 395).

⁶⁶ Ewald, *The history of Israel*, VIII, 55-56, 275-276; Graetz, *History of the Jews*, II, 398-399.

⁶⁷ Emil Schürer, *A history of the Jewish people, II: political history of Palestine from B.C. 175 to A.D. 135* (Edinburgh: T&T Clark, 1924), 285.

ganize olarak İmparator Hadrian'a karşı ayaklanmıştı. Bu isyan yaklaşık 4 yıl sürüp 135 veya 136'da bastırılmıştır. Şimon bilinen bir aileden olmadığı gibi becerileri ile daha önceden temayüz etmiş birisi de değildi; bölgedeki gergin atmosfer ve önemli din bilgini Rabbi Akiba'nın onu kral Mesih ilan etmesi⁶⁸ sayesinde şöhreti ve itibarı artmıştır. Şimon gerçek bir kral gibi davranıyordu; o, kendi adına bastırıldığı sikkelerde ilahi kurtarıcının alameti olan yıldız figürünün kullanmıştır ve bu yüzden ona "yıldızın oğlu" anlamında Bar Kohba denmiştir.⁶⁹ Tarihçiler isyanın başlama sebebi olarak 130 yılında bölgeye sefer eden imparatorun Yahudilikte oldukça önemli olan sünnet ritüelini yasaklaması ve Kudüs'ü Roma şehir tarzında yeniden inşa etmek isteyip mabedin bulunduğu yerde de Jüpiter tapınağı yapma planı olduğunu göstermişlerdir. O zamana kadar mabet harabe durumda olsa da umutlarını canlı tutan Yahudiler kutsal şehirlerinin yerinde pagan şehir, kutsal mabetlerinin yerinde putperest tapınağın inşa edilmesini sindirememiş, tansiyon yükselmiştir.⁷⁰ İlk aşamalarında isyanın elde ettiği kazanımlar Yahudilerin heyecanını zirveye taşımıştır. İsyana Diaspora'daki Yahudiler ve hatta Samiriler de katılmıştır. Onlar ilahi kurtarıcı Mesih'in, Yahudilerin kralının geldiğine sevinmiş, Yahudi devletinin tekrar kurulacağına ve mabedin yeniden inşa edileceğine ümitleri canlanmıştı. 400.000 veya 580.000 kişilik ordu ile Bar Kohba girdiği çatışmalarda Roma lejyonunu ve sonradan gönderilen generalleri ve orduyu alt etmiş, Kudüs başta olmak üzere bölgedeki diğer şehirlerini ele geçirmiştir. Ancak onun mabedi inşa etme teşebbüsüyle ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. İsyanı bastırmak için Hadrian Yehuda'ya imparatorluğun en iyi generali Julius Severus'u göndermiş ve kanlı çatışmalar neticesinde isyan sona ermiştir.⁷¹ Bar Kohba isyanının bastırılmasının ardından Hadrian tekrar ayaklanma cesaretlerini kırmak için Yahudilere kalıcı ders vermeye karar vermiştir. O, isyanın elebaşlarını şiddetle cezalandırmış, Kudüs'ü Yahudilerin hafızasından silme amacıyla burayı tamamen yerle bir etmiş ve Yahudilerin şehre girmelerini kesinlikle yasaklamış, hac ibadeti dahil herhangi bir mazeretle bu kurala uymayan herkes idam ile cezalandırılmasını emretmiştir. Hadrian şehrin harabeleri üzerine yeni bir şehir inşa etmiştir. Roma tarzında yapılan bu yeni şehir

⁶⁸ Bu konuda lehte ve aleyhte argümanlarla ilgili bkz. Matthew V. Novenson, "Why does R. Akiba acclaim Bar Kokhba as Messiah?", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 40/4-5 (2009), 551-572.

⁶⁹ Ewald, *The history of Israel*, VIII, 283-284; Peter Schafer, *The history of the Jews in the Greco-Roman world* (London: Routledge, 2003), 147-149.

⁷⁰ Schürer, *A history of the Jewish people*, II, 293-294; Lindsay Powell, *The Bar Kokhba War AD 132-136: the last Jewish revolt against imperial Rome* (Bloomsbury: Bloomsbury USA Publishing, 2017), 10.

⁷¹ Graetz, *History of the Jews*, II, 410-411, 414-419.

imparatorun şerefine Aelea Kapitolina şeklinde adlandırılmıştır.⁷² Yaşanan fiziki değişiklik dolayısıyla şehirde Yahudiliği anımsatan hiçbir iz kalmamıştır. İsyanın bastırılmasıyla ciddi bir darbe alsalar da Yahudiler Kudüs'le bağlarını kesmemiş, şehri sahiplenmekten vazgeçmemişlerdir. R. Akiba'nın öğrencisi, Kabbala'nın kurucusu kabul edilen önemli din bilgini R. Şimon Bar Yohay'ın "Fars atlarının İsrail topraklarında bağlandığını gördüğünüzde Mesih'in gelişini bekleyin" söylemi,⁷³ Yahudilerin Kudüs davalarında uluslararası müdahale olanaklarını bile göz ardı etmediklerinin işareti olarak görülebilir. Nitekim ilerleyen süreçte tarih Yahudilerin Kudüs'ü ele geçirmek için Roma ve Bizans'a karşı Perslerle işbirliğine şahit olmuştur. Öte yandan, bazı araştırmacılar dini kaynaklarda Kudüs'le ilgili söylemleri argüman göstererek Hadrian'ın koyduğu bu yasağa pratikte pek de uyulmadığını ileri sürmüşlerdir.⁷⁴ Nitekim 333 yılına tarihlenen anonim *Bordeaux Hacı (Bordeaux Pilgrim)* isimli kaynağın yazarı Kudüs'ten bahsederken Siyon tepesinde Hz. Davut'un sarayının olduğu mahalde 7 sinagogdan sadece birinin kaldığını nakletmiştir. O, mabedin mahallini ziyareti sırasında burada delikli bir taşın bulunduğunu, Yahudilerin her yılda bir defa gelip onu yağladıklarını ve onun yanında ağlayarak, elbiselerini yırtarak yas tutmanın ardından çekip gittiklerini yazmıştır.⁷⁵ Bazı uzmanlar bu sinagogun şehirdeki Ebionitler⁷⁶ ait olduğunu ifade ederek Hadrian'ın koyduğu yasağın Yahudiler tarafından delinmesi ihtimalini reddetmiş, onların bu imkâna İmparator Büyük Konstantin'in (öl. 337) fermanıya kavuştuklarını ileri sürmüşlerdir.⁷⁷ İşaret edilmelidir ki Hadrian'ın koyduğu bu yasak resmi olarak Konstantin tarafından güncellenmiştir. O, Yahudilerin ulusal matem günü olan *Tişa b'Av*/9 Ağustos gününde şehre girip mabedin harabeleri üzerinde yas tutmalarına izin vermiştir.⁷⁸

Yahudilerin Kudüs'e dönüş bağlamında sonraki girişimi 361-363 yıllarında tahtta olan İmparator Filavius Julian zamanında olmuştur. Kaynaklar Julian'ı Hıristiyanlara mesafeli ama Yahudilere yakın birisi olarak nakleder.⁷⁹

⁷² Schafer, *The history of the Jews*, 163-164.

⁷³ *Midrash Rabbah: Lamentations* 1.14.43. (R. H. Freedman vd. (ed.). *Midrash Rabbah* (London: Soncino Press, 1939).)

⁷⁴ Michael Avi-Yonah, *The Jews of Palestine: a political history from Bar Kokhba war to the Arab conquest* (Oxford: Basil Blackwell Publisher, 1976), 163-165.

⁷⁵ *Itinera Hierosolymitana*, CSEL, 38.22 (Gunter Stemberger, *Jews and Christians in the holy land: Palestine in the fourth century*, çev. Ruth Tuschling (Edinburgh: T&T Clark, 2000), 40-41'den naklen).

⁷⁶ Erken dönem Hıristiyan gruplarından olan Ebionitler Yahudi geleneğini sürdürürlerdi ve zamanla tarih sahnesinden kalkmışlar.

⁷⁷ Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land*, 41-42.

⁷⁸ Graetz, *History of the Jews*, II, 564; Avi-Yonah, *The Jews of Palestine*, 163-166; Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land*, 41-42.

⁷⁹ Çağdaş veya yakın dönemde yaşamış Nazianus'lu Gregor, Chrysostom, Sozomen, Theodoret gibi kilise babaları Julian'ın Yahudi sevgisinin asıl sebebinin Hıristiyanlara kin ve nefret duyması, dolayısıyla bunun bir denge politikası olmasına inanmışlardır. (Michael Adler, "Julian and the Jews", *The*

313 yılında Milano Fermanı ile Hıristiyanlığı imparatorluğun meşru dinlerden biri olarak tanıyan Büyük Konstantin’in din politikasına Julian uymamış, Hıristiyanlıktan çıkmış ve Roma’nın eski pagan inancına teveccüh göstermiştir; bu nedenle de Hıristiyan tarihçiler onu tarihe Dönek Julian (*Julian the Apostate*) diye kaydetmişlerdir.⁸⁰ Pagan inancını benimsese de Yahudilerle arasının iyi olduğu ve hatta onlardan imparatorluk için dua istediği nakledilmektedir.⁸¹ Onun Yahudilere yakınlığı ve nitekim Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerine derin vukufiyeti, diğer imparatorlar arasında pek şahit olunmayan bir durumdur. Julian yazılarında Hıristiyan doktrinleri ile Yahudi doktrinlerini mukayese etmiş ve Yahudiliğin üstünlüğünü savunmuştur.⁸² Yahudi din bilgini Rabbi II. Hillele mektubunda “kardeşim” diye hitap eden Julian’ın kişisel olarak pek çok Yahudi ile tanışıklığı olmuş, öldüğünde Yahudiler onun için yas tutmuşlardır.⁸³ O kendinden önceki imparatorların Yahudilere karşı çıkardığı tüm fermanları ve Yahudilerden alınan özel vergileri feshetmiş, Kudüs’te mabedi yeniden inşa etmeği planlamıştır. Eskiden Kudüs’e gitmeleri yasak olan Yahudiler onun sayesinde serbestliğe kavuşunca Diaspora’dan buraya akın etmişlerdir.⁸⁴ İlk el niteliğinde kaynaklar mabedin inşa edilme teklifinin Julian’dan mı yoksa Yahudilerden mi geldiği hususunda farklılaşmaktadır. Kilise Babası John Chrysostom (öl. 407) Julian’ın Yahudilerin kurban kesmemelerinin sebebinin mabedin olmadığını öğrenince mabedi yaptırma isteğinin oluştuğunu ifade eder. VI. yüzyılın başlangıcına ait bir Süryani kroniğine göre ise doğu seferine çıkan Julian Tarsus’tayken Urfa Yahudileri hediyelerle gelmiş, onun hatırına koşer/helal olmayan yemeklerden yemiş ve ardından mabedin yapılmasına iznini ve desteğini talep etmişlerdir.⁸⁵ Bunun dışında esas sebep olarak tarihçiler konuyu imparatorun Hıristiyan düşmanlığına bağlayıp mabedin inşa edilmesinin onları sahtekâr durumuna düşüreceği gibi imar faaliyetlerine duyduğu isteğin dışavurumu şeklinde değerlendirmişlerdir. Bazıları ise asıl sebep olarak Yahudilerin gönlünü kazanıp uzun vadede onları kendi inancına çekme hedefi, Partların topraklarında yaşayan Yahudileri etkileyerek onları kendi tarafına çekme ve olası saldırıda onların desteğinden fayda-

---

Jewish Quarterly Review 5/4 (1893), 595).

⁸⁰ Nicholas Baker-Brian vd. (ed.), *Emperor and author: the writings of Julian ‘the Apostate’* (Swansea: The Classical Press of Wales, 2012), xiii.

⁸¹ Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land*, 200.

⁸² Adler, “Julian and the Jews”, 596, 603-604.

⁸³ Philip Ginsbury - Raphael Cutler, *The phases of Jewish history* (Israel: Devora Publishing, 2005), 131-132.

⁸⁴ Schafer, *The history of the Jews*, 184. Julian’ın bu hususta Yahudilere mektubuyla ilgili bkz. Graetz, *History of the Jews*, II, 598.

⁸⁵ Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land*, 203.

lanma hedefi gibi farklı önermelerde bulunmuşlardır.⁸⁶ Mabedin yeniden inşa edilmesi Yahudiler arasında ciddi heyecan doğursa da gerçekleşmemiştir. 363 yılının Mart ayında Partlar üzerine sefere çıkan Julian Antakyalı Alypius'u inşaat işlerini yönetmek üzere görevlendirmiştir. Bu sırada inşaat süreci başlamış, ancak iki ay sonra Mayıs'ta durmak zorunda kalmıştır. Bunun sebebi Kudüs'ün şiddetli bir depremle sallanması ile mabedin temelleri yakınında ortaya çıkan ve bazı işçileri yakan alevler olmuştur. O dönemin Hıristiyan yazarları bunu ilahi bir engel olarak yorumlarken bazıları da yangını Hıristiyanların sabotaj amacıyla çıkardıkları üzerinde durmuşlardır. Durum Julian'a rapor edilip kararı beklenmiş, ancak o Haziran'da yaralanıp kısa süre sonra ölünce mabet inşaatı devam etmemiştir.⁸⁷ Onun ardından tahta çıkan imparatorların Hıristiyan yanlısı tutumu ve Kudüs'e dönüş yasasını güncelleyip Konstantin'in fermanına uygun olarak yılda sadece bir kereye mahsus olmak üzere *Tişa b'Av/9* Ağustos günü şehre girme izni vermeleri⁸⁸ Yahudilerin umutlarını suya düşürmüştür.

Devam eden süreçte şehirde Yahudilerin varlığına işaret eden ipuçları mevcuttur. Yahudilerin her sene *Tişa b'Av/9* Ağustos günü yöneticilere bir miktar para verince şehre girebilip mabedin kalıntıları üzerinde yas tuttukları ve burada boru çaldıkları ifade edilmiştir.⁸⁹ Ayrıca, Doğu Hıristiyanlığında önemli figür olan Süryani din adamı Samsatlı Barsauma'nın (384-456) şehre çocukken ilk ziyaretinde buradaki Yahudilerin, Samirilerin ve paganların kalabalık olmasından rahatsızlık duyduğu, sonralar din adımıyken geldiği ikinci ziyareti sırasında şehirdeki Yahudilerin ve Samirilerin sinagogları ile pagan tapınaklarını yıktığı bilgisi,⁹⁰ şehirde Yahudilerin varlığına yorumlanabilir. Buna rağmen, uzmanlar Yahudilerin Kudüs'e gelişini Eudocia ile ilişkilendirmiş, Yahudilere sıcak davranıp şehre dönmelerine izin verdiğini ifade etmişlerdir.

Yahudilerin Kudüs'le ilgili sıradaki girişiminin İmparator II. Theodosius'un eşi olan Eudocia zamanında olduğu ifade edilir. Bazıları durumu romantikleştirerek Eudocia'nın onlara geri dönüş izniyle Siyonist akımı başlattığını ileri sürmüşse de⁹¹ bu yaklaşım anakronik olduğu gibi

⁸⁶ Bu önermeleri savunan tarihçilerle ilgili bkz. Adler, "Julian and the Jews", 619.

⁸⁷ Schafer, *The history of the Jews*, 184.

⁸⁸ Volker Menze, "The dark side of holiness: Barsauma the 'roasted' and the invention of a Jewish Jerusalem", *Motions of late antiquity: essays on religion, politics and society in honour of Peter Brown*, ed. Jamie Kreiner vd. (Turnhout: Brepols, 2016), 232.

⁸⁹ Andreas Kaplony, *The Haram of Jerusalem 324-1099: temple, friday mosque, area of spiritual power* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002), 185.

⁹⁰ Jan Willem Drijvers, "Barsauma, Eudocia, Jerusalem and the Temple Mount", *The wandering holy man: the life of Barsauma Christian Asceticism and Religious Conflict in Late Antique Palestine*, ed. Johannes Hahn vd. (Oakland: University of California Press, 2020), 89-90.

⁹¹ F. Nau, "Sur la synagogue de Rabbat Moab et un mouvement Sioniste favorise par l'imperatrice Eudocie (438) d'après la vie de Barsauma le Syrien", *Journal Asiatique* 210 (1927), 189-191; Kenneth G.

tarihsel olarak da isabetli görünmemektedir. İşaret edilmelidir ki dönemin kaynakları arasında bu olay hakkında bilgi veren tek kaynak, Doğu Hıristiyanlığında önemli figür olan Süryani din adamı Samsatlı Barsauma'nın (384-456) hayatını anlatan (*Vita Barsumae*)⁹² kroniktir.⁹³ Bazı araştırmacılar bu girişimin Eudocia'nın 338'de hac ziyareti sırasında, bazıları da imparatorluk başkentinden Kudüs'e gelip yerleştiği ve 440-460 yıllarında şehrin valisi olduğu sırada, 443'te gerçekleştiğini ifade eder.⁹⁴ Yine bazı araştırmacılar söz konusu girişimin neticelerinin fazla uzun sürmeden Hıristiyan fanatikler tarafından engellendiğini ve Yahudilerin şehirden atıldığını, bazıları ise Eudocia'nın 460'ta ölümüne kadar Yahudilerin şehirde kalmaya devam ettiklerini ifade etmiştir.⁹⁵ Dönemin diğer kaynakları bu hususta bilgi vermedikleri gibi Eudocia ile Yahudiler arasında yakınlığa ilişkin de herhangi bir imada bile bulunmamışlardır. Bu sebeple söz konusu iznin gerçekleşmesine ilişkin şüpheler dile getirilmiş ve onun imparatorluğun genel Yahudi politikasına pek uymadığı, muhtemelen Barsauma'nın itibarını yükseltmeyi amaçladığı için söz konusu kroniğe dâhil edildiği ileri sürülmüştür.⁹⁶ Nitekim Eudocia'ya atfedilen bu davranışın hiçbir makul sebebinin olmadığı ifade edilerek yegâne sebebin Yahudilerin yüklü miktarda rüşvet vererek bu izni aldıkları ihtimali üzerinde durulmuştur.⁹⁷ İlgili kaynağa (*Vita Barsumae*, 91:4) göre Celile ve çevresinde yaşayan Yahudilerin Eudocia'ya başvurarak mabedin harabeleri üzerinde dua etme iznine olumlu yanıt verilmiştir. Yahudiler bu izni sürgünün bitişi olarak algılamış ve "Kudüs'te krallığımız kurulacaktır" diyerek Diasporada, Bizans ve Babil topraklarında yaşayan tüm Yahudilere mektuplar yollamış, onları Kudüs'e davet etmişlerdir. Bu davet üzerine Yahudilerin heyecanı ve umutları yükselmiş, akın akın Kudüs'e gelmeye başlamışlardır. Bu durum yerli Hıristiyanlar tarafından çevredeki din adamlarına haber verilmiş, Barsauma tepkili halde müritleriyle şehre yürümüştür; bu onun şehre dördüncü gelişidir. Sukkot bayramında 103.000 kişilik kalabalık Kudüs'te toplanmıştır. Onların gelişi şehrin yerlisi Hıristiyanlar tarafından hoş karşılanmadığı için bu yoğun kalabalığın beslenme ve barınma ihtiyacının nasıl karşılanması hususu

Holum, *Theodosian empresses: women and imperial dominion in late antiquity* (Berkeley: University of California Press, 1989), 217.

⁹² *The life of the Syrian saint Barsauma: eulogy of a hero of the resistance to the Council of Chalcedon*, çev. Andrew N. Palmer (Oakland: University of California Press, 2020).

⁹³ Drijvers, "Barsauma, Eudocia, Jerusalem and the Temple Mount", 91, 94.

⁹⁴ Yahudilerin talebinin hac ziyareti sırasında geldiğini ve valilik zamanında da tekrarlandığını, her iki başvuruda sıcak mukabele görüldüğü ama Yahudilerin şehre gelişinin valilik zamanında gerçekleştiği görüşü, bu ihtilafı iki görüşü telif etmektedir. (Menze, "The dark side of holiness", 231-232.)

⁹⁵ Avi-Yonah, *The Jews of Palestine*, 224; Stemberger, *Jews and Christians in the holy land*, 312; Menze, "The dark side of holiness", 239-140.

⁹⁶ Drijvers, "Barsauma, Eudocia, Jerusalem and the Temple Mount", 95-96.

⁹⁷ Hagith Sivan, *Palestine in late antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 217.

belli değildir ve konuyu nakleden araştırmacılar bununla ilgili hiçbir bilgi aktarmamıştır. Yahudiler siyah giysili halde mabedin harabelerine gitmiş, burada onların bir kısmı dua ederken bazıları da elbiselerini yırtarak ve kafalarına kül serpererek yas tutmuşlardır. Bu sırada Barsauma'nın müritleri onları taşa tutarak saldırmış, yaralananlardan 4 kişi ölmüştür. Eudocia'nın Yahudilere zarar verilmeyeceği fermanına muhalif davrandıkları için saldırganlar yargılanmış ve ertesi gün idam edilmek üzere 18'i tutuklanmıştır. Bunun üzerine şehirdeki Hıristiyan halk galeyana gelmiş ve güç dengelerinin değişmesi üzerine hükmü uygulamak zorlaşmıştır. Konuyu tekrar ele alan yeni yargı meclisi kurulmuş, bu meclis Yahudilerin cesetlerinde yara izi olmadığını ortaya çıkarmış, nitekim bir Yahudi kadının da söz konusu mahalde kendiliğinden düşüp ölmesi üzerine Yahudi din adamları gelerek bunun ilahi bir ceza olduğunu ve müritlerin suçsuz olduğunu itiraf edince hapsedilenler salıverilmiştir.⁹⁸ Bunun ardından Yahudiler şehirden çıkartılmış, geride kalanlar zorla vaftiz edilmiştir. Yahudilerin şehre tekrar gelişinin 614'te Perslerin şehri ele geçirmesi zamanında mümkün olduğu belirtilmekle birlikte,⁹⁹ Meir Loewenberg az sayıda da olsa burada Yahudilerin mevcut olduğu, nitekim dışarıdan gizlice şehre gelmeye devam ettiklerini ileri sürmüştür.¹⁰⁰

Yahudilerin Kudüs'le ilgili sonraki girişimi 7. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. İmparator I. Justinianus (527-561) döneminden itibaren Yahudiler aleyhinde katı yasalar konulmuştu ve sonraki imparatorlar döneminde de Yahudilerle Bizans arasında tansiyon oldukça yüksekti.¹⁰¹ Karai Sehl b. Mazliah 6. yüzyılda Yahudilerin Kudüs'e gelmesinin mümkün olmadığını, doğudakilerin Tiberiada, batıdakilerin Gazzede, güneydekilerin ise Zoar'da ibadet ettiklerini nakletmiştir.¹⁰² İçinde buldukları sorunların giderek şiddetlendiğini, nitekim Kudüs'ü geri almada isteklerine diplomatik teşebbüslerle nail olamadıklarını gören Yahudiler o dönemin uluslararası konjonktürünü değerlendirerek Sasanilerle Bizans arasındaki tarihi husumetten ve savaştan faydalanmaya başvurmuşlardır. O sırada Kudüs'ü elinde bulunduran Bizans'a karşı Sasanilerle işbirliğine giren Yahudiler, savaşa yaklaşık 20.000 asker ile katılmışlardır. Bu destek karşılığında onların amacı Kudüs'ü ele geçirmek ve mabedi inşa etmektir. Nitekim Sasanilerin Bi-

⁹⁸ Kaplony, *The Haram of Jerusalem*, 184-185; Drijvers, "Barsauma, Eudocia, Jerusalem and the Temple Mount", 90-91; Menze, "The dark side of holiness", 236-238.

⁹⁹ Holm, *Theodosian empresses*, 217; Menze, "The dark side of holiness", 239-240.

¹⁰⁰ Meir Loewenberg, "The status quo on the Temple Mount during the Byzantine Empire (300-618)", https://www.academia.edu/13211707/The_status_quo_on_the_Temple_Mount_during_the_Byzantine_Empire_300_618_, 1-15, 10-11 (erişim tarihi 12.03.2022).

¹⁰¹ Schafer, *The history of the Jews*, 188-190.

¹⁰² Har-El, *Golden Jerusalem*, 30-31.

zans üzerinde zaferiyle¹⁰³ 614'te Yahudiler 20 günlük kuşatmanın ardından Kudüs'e girebilmişlerdir.¹⁰⁴ Kaynaklar Kudüs'te büyük katliam yaşandığını, Hıristiyanların kiblesi olan Kıyamet Kilisesi'nin yağmalandığını ve kutsal mezarın yakıldığını, din adamları dâhil sivil halkın Yahudilerin gazabından kurtulamadığını nakleder. Her ne kadar modern tarihçilere göre tartışmalı olsa da, şehir ele geçirildikten sonra Yahudilerin öldürdükleri kişi sayısının 66.500 veya 90.000 civarında olduğu, bunlardan sadece 24.500 kadarının Mamella sarnıcında katledildiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁰⁵ Anlaşma gereği şehrin yönetimini Sasanilerden devralan Yahudilerin burayı bir Yahudi şehrine dönüştürmeye çalıştıkları, mabette ibadeti canlandırmaya çalıştıkları Yahudi tarihçiler tarafından ifade edilse¹⁰⁶ de o döneme ilişkin bilgi veren kaynaklarda mabedin inşasına yönelik herhangi bir girişim hakkında bilgi bulunmamaktadır ve ilgili görüşler tahmine dayanmaktadır.¹⁰⁷ Nitekim Yahudiler 3 yıl kadar şehri yönetseler de Sasaniler Hıristiyanların tepkisini fazla çekmemek maksadıyla 617'de Kudüs'te onların yönetimine son vermiştir. Bu defa da Yahudiler Hıristiyan şiddetinden kurtulmak için şehirden kaçmak zorunda kalmıştır. İmparator Herakliyus 629'da şehri Sasanilerden geri almayı başarsa da hâkimiyeti uzun sürmemiş, 638'de şehir Müslümanların eline geçmiştir.¹⁰⁸ Yahudiler Kudüs'e serbest giriş imkânına Müslümanlar zamanında kavuşmuşlardır.

Genel kabule göre hicri 17/miladi 638 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrah (öl. 18/639) komutasındaki İslam ordusu Kudüs'ü fethetmiştir. Şehrin savaşız teslimi için Kudüs patriği Sofronyus tarafından koşulan şarta göre halife Hz. Ömer bizzat buraya gelmiş ve şehrin anahtarı kendisine takdim edilmiştir. Burada Hz. Ömer'in bizzat imzaladığı Ömer Emannamesi ile meşhur olan metne göre gayrimüslimlerin can ve mal güvenliği ve inanç hürriyeti garanti altına alınmıştır. Kudüs fethedilirken burada Yahudilerin varlığına ilişkin hiçbir kayıt bulunmadığı gibi bazı kaynaklar patriğin şartlarından birinin Yahudilerin şehre kabul edilmemesi olduğunu ve halife tarafından kabul edildiğini ileri sürmüştür. Aslında aralarındaki tarihsel husumet ile birlikte Hıristiyanların daha birkaç yıl önce Yahudiler tarafından uğradık-

¹⁰³ Kuran-i Kerim'de Rum suresinde bu zaferden bahsedilir.

¹⁰⁴ Har-El, *Golden Jerusalem*, 31.

¹⁰⁵ Elliott Horowitz, "The vengeance of the Jews was stronger than their avarice: modern historians and the Persian Conquest of Jerusalem in 614", *Jewish Social Studies* 4/2 (1998), 9-10; Gideon Avni, "The Persian conquest of Jerusalem (614 c.e.) - an archaeological assessment", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 357 (2010), 44.

¹⁰⁶ Avi-Yonah, *The Jews of Palestine*, 266.

¹⁰⁷ Kaplony, *The Haram of Jerusalem*, 184.

¹⁰⁸ F.E. Peters, *Jerusalem: the holy city in the eyes of chroniclers, visitors, pilgrims, and prophets from the days of Abraham to the beginnings of modern times* (New Jersey: Princeton University Press, 1995), 170-173.

ları şiddet nedeniyle bu şartın olması anlaşılabilir bir durumdur. İslam tarihi kaynakları içerisinde bu hususta bilgi veren İbn Cerir et-Taberi (öl. 310/923), Ömer Emannamesi'ni anlatırken Seyf b. Ömer'den (öl. 180/796) naklettiği rivayette Yahudilerin şehre yerleşmelerine izin verilmemesi şartından bahseder.¹⁰⁹ Bu nedenle Yahudilerin Hz. Ömer tarafından Kudüs'e gelmelerine izin verilip verilmediği uzmanlar arasında tartışılmıştır. İşaret edilmelidir ki Taberi dışında Büyük Mihael (öl. 1199), Bar Hebraus (öl. 685/1286) gibi Süryani tarihçiler de böyle bir şarttan bahseder. Ancak erken dönem tarihçileri içerisinde Ebu'l-Hasen Belazuri (öl. 279/892), Ebu'l-Abbas Yakubi (öl. 292/905'dan sonra) gibi İslami kaynaklar, Said b. Bitrik (öl. 328/940) gibi Hıristiyan kaynaklar böyle bir şarttan bahsetmemiştir.¹¹⁰ Konuyu inceleyen uzmanlar da böyle bir şartın ileri sürülüp sürülmediği, ileri sürülmüş olduğu takdirde halifenin bu şartı kabul edip etmediği hususunda farklı görüşler sergilemişlerdir. Yahudilerin asırlarca Kudüs'te bulunmadığına dikkat çeken bazı araştırmacılar bu şartın ileri sürülüp kabul edildiğini makul bulmuşlardır.¹¹¹ Ancak Kudüs'ün fethinden sonra Yahudiler buraya gelebildikleri gerçeğinden hareketle böyle bir şarta karşı çıkanların görüşü daha sağlıklı görülmüştür. Fetihler sırasında Yahudilerin Sasanilere ve Bizans'a karşı Müslümanlara yardım etmeleri, fethedilen diğer şehirlerde Yahudilere yönelik ayrımcılığa yol verilmediği gibi dönemin tarihsel sosyal şartlarına dikkat çeken araştırmacılar Hıristiyanlar tarafından böyle bir şart ileri sürülse bile halifenin bunu kabul etmeyeceğini ileri sürmüşlerdir.¹¹² Ayrıca Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki tarihi düşmanlığı bilen halifenin, Kudüs'te yerli halk arasında denge unsuru olmaları için Yahudilerin şehre gelişinin engellenmesinin hilafetin genel politikasına uygun olmayacağı, dolayısıyla böyle bir şartın kabul edilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir.¹¹³ Ayrıca, bazı araştırmacılar söz konusu şartın İslam kaynakları içerisinde sadece Seyf b. Ömer'den gelmesi dolayısıyla rivayet tekniği açısından zayıf bir dayanak olarak nitelendirmiş, nitekim metne sonradan eklendiği ihtimalinden bahsetmişlerdir.¹¹⁴ İşaret edilmelidir ki Yahudi kaynaklarında yer alan bilgiler de böyle bir şartın kabul edildiği ihtimalini zayıflatmaktadır. Yahudi araştırmacılar erken dönem kaynakla-

¹⁰⁹ Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'r-rüsül ve'l-müluk*, (Beyrut: Daru't-Turas, 1387), III, 609.

¹¹⁰ Moshe Gil, "The political history of Jerusalem during the early Muslim period", *The history of Jerusalem: the early Muslim period (638-1099)*, ed. Joshua Praver vd. (Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996), 8-9.

¹¹¹ Yusuf el-Karadavi, *Her Müslümanın ortak davası Kudüs*, çev. İzzet Marangozoğlu (İstanbul: Nida, 2000), 67-68.

¹¹² Mustafa Fayda, *Hz. Ömer zamanında gayrimüslimler* (İstanbul: İFAV, 1987), 147.

¹¹³ İhsan Süreyya Sırma, *İslami tebliğin örnek halifeler dönemi* (İstanbul: Beyan, 2015), 108.

¹¹⁴ Eldar Hasanoglu -Nuh Arslantaş, *Kudüs: vahiyyle kutsanan şehir* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 171.

rından hareketle halifenin Yahudileri Kudüs'e naklettirdiği ve burada onlara müstakil bir mahalle tahsis ettiği, böylece dünyanın farklı yerlerindeki Yahudilerin serbest bir şekilde Kudüs'e gelip yerleşme imkânına kavuştuğu gibi ilim öğrenme, ibadet etme gibi çeşitli amaçlarla özgürce şehri ziyaret ettikleri bilgisini vermişlerdir.¹¹⁵ Hatta bazı Yahudi kaynaklar ileri giderek fethin ardından halifenin verdiği izinle Kudüs'e yerleşen Yahudilerin ibadet etmeleri için mabet tepesi üzerinde bir sinagog kurulduğunu ve bu sinagogun bir süre ayakta kaldığını ileri sürmüşlerdir.¹¹⁶ Böyle bir bilgiye İslam kaynaklarında rastlanmasa da Yahudilerin Kudüs'e gelme serbestliklerini Müslümanların şehre hâkimiyetine borçlu oldukları bilinmektedir.

Devam eden süreçte Yahudiler Kudüs'e ve çevresine yerleşebilmiş, burayı ziyaret edebilmişlerdir. Müslümanlar sayesinde Yahudilerin kavuştuğu bu imkân Haçlılar zamanında kesintiye uğramıştır. Şehri ele geçiren Haçlılar buradaki camilerle birlikte sinagogları da tahrip etmiş, ötekiye tahammülsüzlük örneği sergileyerek ölümden bir şekilde kurtulanları buradan kovmuşlardır. Ancak Müslüman hâkimiyetinin tekrar kurulmasıyla birlikte Yahudiler yine serbestçe Kudüs'e gelebilmişlerdir. Osmanlılar döneminde Avrupa'da Hıristiyan zulmünden kaçan Yahudiler imparatorluğun farklı bölgelerine, nitekim Filistin'e de yerleşmişlerdir.¹¹⁷ 19 yüzyılın sonlarından itibaren Siyonizm akımı serbest yerleşim imkânından faydalanarak dünyanın çeşitli noktalarındaki Yahudileri buraya getirmeye başlamıştır. Kısa bir zaman içerisinde bu örgütlü ve hedefli göçler ileride sosyal, politik ve güvenlik risklerini de beraberinde getireceği öngörüsüyle belli kısıtlamalara tabi tutulmuştur. Ancak 1917'de bölgenin İngilizlerin eline geçmesi Müslümanların kontrol mekanizmasının sonunu getirmiş, böylece Yahudiler serbest bir şekilde dalgalar halinde gelip Filistin topraklarına yerleşmişlerdir. Bu göçlerle oluşan demografik yapıya dayanarak 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti kurulmuş, böylece Siyonizm amacına erişmiştir.

SONUÇ

Siyonizm 19. yüzyılda Avrupa'da yaşayan Yahudiler arasında ortaya çıkmıştır. Yahudi milliyetçiliğini esas alan bu akım Yahudilerin Filistin toprak-

¹¹⁵ Mann, Jacob, "A tract by an early Karaite settler in Jerusalem", *Jewish Quarterly Review* 12/3 (1922), 284-285; Simha Asaf, *Makorot u-mehkarim be-toldot Yisrael* (Yeruşalim: Mosad ha-Rav Kook, 1946), 22.

¹¹⁶ Detaylı bilgi ve argümanlar için bkz. F.M. Loewenberg, "A synagogue on Har ha-Bayit in the 7th century: dream or historical fact?", *Hakirah: The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought* 21 (2016), 259.

¹¹⁷ Fetihten sonra Yahudilerin Kudüs'e göçleri hususunda detaylı bilgi ve kaynaklarla ilgili bkz. Nuh Arslantaş, "İslami dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi göçü Aliya", *Belleken* 75/274 (2011), 641-689; Arie Morgenstern, "Dispersion and the Longing for Zion, 1240-1840", *Azure* 12 (5762/2002), 71-132.

larında devlet kurmaları hedefler. Bazı araştırmacılar Yahudiler arasında yayılan bu ideolojinin Hıristiyanlıktan etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşımı savunanlar söz konusu iddialarına Protestanlığın bir doktrini olan Fiziki Restorasyon yaklaşımını kanıt göstermişlerdir. Bu yaklaşım Mesih'in tekrar gelişini Yahudilerin Filistin topraklarında yerleşmesine bağlamıştır. Öte yandan, bu yaklaşımın dünyevi getirisi Papalık ile Osmanlı ordusuna karşı Yahudilerden faydalanma olanağıdır. Fiziki Restorasyon ilk olarak Protestanlığın erken dönemlerinde kıta Avrupa'sında dile getirilmiş, 16. yüzyılın sonlarında özellikle Püriten İngiltere'de yoğun bir şekilde gündem olmuş ve Cromwell'in iktidara gelişiyle ivme kazanmıştır. Cromwell'den sonra görece sessizlik dönemine girse de sonraki yüzyıllarda Ortadoğu'nun jeopolitiğinde İngiltere'nin oynadığı rol bu teo-politik çizginin sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu perspektiften hareketle bazı araştırmacılar Fiziksel Restorasyon yaklaşımını Hıristiyan Siyonizmi şeklinde niteleyerek onu Yahudi Siyonizm'inin kökeni olarak değerlendirmişlerdir.

Bahis konusu iddia kronolojik sırayı argüman gösterse de indirgemeci bir değerlendirmedir ve kavramsal açıdan eleştiriye açıktır. Fiziki Restorasyon tabiri 16. yüzyıla ait bir kavram olduğu halde Siyonizm tabiri bir kavram olarak 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır ve dolayısıyla Hıristiyan Siyonizmi ifadesi de bu tarihin ürünüdür. Bu iki kavramın arasında yaklaşık 350 yıl olması hasebiyle, kavram anakronizmi bu iddianın zaaf noktasıdır. Öte yandan, söz konusu kavramlar içerik açısından da uyumsuzluk içerisindedirler. Şöyle ki Siyonistler Filistin'de Yahudi ulusuna ait olan her bir ferдин vatanı olacak şekilde bir devlet inşasını hedefleyip bu doğrultuda harekete geçmişlerdir. Oysaki Fiziksel Restorasyon yaklaşımını benimseyenler Yahudilerin bahis konusu topraklara geri dönmeleri için faaliyetler yapmak yerine bunun ahir zamanda gerçekleşeceğini düşünmüş ve o zaman diliminde Yahudilerin toplu şekilde Hıristiyanlığa gireceğine inanmışlardır.

Yahudi teolojisi ve tarihi dikkatle incelendiği takdirde, Yahudiliğin kendisinde Siyonizm için köken teşkil edecek yeterince teorik ve pratik dayanağın mevcut olduğu görülmektedir. Siyonizm'in, Hıristiyan dünyasında asırlardır süren Yahudi dışlamacılığı ve antisemitizmin kazandırdığı farklılık bilincine dayandığı, öte yandan Fiziki Restorasyon doktrininden kaynaklanan fikri atmosfer ortamında doğduğu inkâr edilemez. Ortaya çıktığı tarihsel süreç göz önüne alındığında, Yahudilerin Avrupadaki tecrübeleri ile Siyonizm'in teşekkülü arasında tepkisel bir bağın kurulması tutarsız değildir. Ancak bu bağı organik bir nitelikte görmek ve ikisi arasında sebep sonuç ilişkisi kurmak zorlama bir yorum olup Siyonizm ideolojisinin Yahudi-

liğin iç dinamiklerinden kaynaklandığına ilişkin verileri göz ardı etmektir. Çünkü Siyonizm sadece Avrupadaki şartların ortaya çıkardığı subjektif sonuç olmayıp başlı başına Yahudi tarihi ve teolojisinden beslenen geleneksel hafızanın objektif ürünüdür. Ortaya çıkışı ve gelişimi bakımından subjektif boyutta Hıristiyan dünyasıyla ilişkili olsa da Siyonizm’in objektif olarak Yahudiliğin kendi değerlerden kaynaklandığını söylemek gerçeğe daha uygun görünmektedir. Nil’den Fırat’a kadar uzanan bölgeyi atalarından kendilerine kalan miras ve hak olarak gören ve Kudüs’ü odak nokta olarak benimseyen Yahudiler, asırlar boyunca süregelen dualarda ve ibadetlerde bu şehirle kendileri arasında organik bağ olduğunu vurgulamış ve aidiyet duygusunu sonraki kuşaklara aktarabilmişlerdir. II. Mabedin yıkılması ve sürgün döneminin başlamasının ardından bu topraklardan vazgeçmemiş, savaş ve barışçıl yöntemlerle burayı tekrar ele geçirmek için tüm fırsatları kullanmışlardır. Kudüs’e yeniden sahip olmak amacıyla 115-117’de imparator Trajan’a ve 132-135’te imparator Hadrian’a karşı bizzat ayaklandıkları veya 614’te Pers Bizans savaşına katıldıkları, nitekim burada serbestçe yaşamak amacıyla Julian, Eudocia ve Hz. Ömer nezdinde girişimlerde buldukları örneklerinden de görüldüğü üzere Yahudiler bu doğrultuda ya bizzat kendileri savaşmış veya savaş konjonktürünü değerlendirmiş, ya da yöneticiler nezdinde lobi faaliyetleriyle bu topraklarda var olmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla, Yahudilerin Kudüs sevdası tarih boyunca fırsat bulduğu her ortamda faaliyete geçse de çaplı bir netice doğuramadığı, ancak 19. yüzyılda jeopolitik dengelerin uygunluğu sebebiyle bağımsız devlet kurulabildiği söylenebilir. Netice itibarıyla, Yahudiler için bu ideolojinin dışarıdan kazanılmış bir olgu değil kendi inançları ve tarihlerinden gelen içsel bir dürtü olmasına binaen mezkûr iddia gerçeği tam olarak yansıtılmamaktadır.

Siyonizm ideolojisinin taşıdığı özellikler ona kendi ideallerini hem seküler hem dindar çevreler arasında yayma ve onları kendi etrafında toplama imkânını sunmuştur. Ortaya çıktığı dönemin ruhunu yansıtan milliyetçilik ve ulus devlet doktrinlerini temsil etmesiyle seküler mahiyette olan Siyonizm ideolojisi, bu doktrinlerin dindeki karşılığı olarak görülebilen Yahudi seçilmişliği ve vaat edilmiş topraklar inançları dolayısıyla teolojik mahiyet arz eder. Bu bağlamda Siyonizm, Yahudiliğin geleneksel doktrinlerinin Avrupada 19. yüzyılda yaygın olan milliyetçilik ve ulus devlet doktrinlerine uyarlanmış versiyonu gibi durmaktadır. 18. yüzyılda ortaya çıkan Haskala/ Yahudi Aydınlanması ve giderek yayılan Reformist akımın eleştirileri sebebiyle kan kaybetmekte olan Yahudilik, konuyla ilgili çerçevede içsel bir dönüşümle kendisini Siyonizm şeklinde güncellemeyi ve gelenekteki doktrinleri bazı revizyonlarla çağın diline tercüme etmeyi başarmıştır. İçine

doğduğu Hıristiyan dünyasındaki antisemitizm ve dışlamacılık sorununa acil bir çözüm olarak, asırlardır süren Mesih'in gelişini bekleme doktrinini paranteze almış ve kendi kendine kurtuluş düsturu ile seküler kesimin desteğini kazanabilmiştir. Uygulanan paradigmatik revizyon dolayısıyla bazı dindar gruplar başlangıçta Siyonizm'e karşı tepkili ve mesafeli dursalar da 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması, 1967'de Kudüs'ün doğu yakasındaki Eski Şehir kısmında Yahudilerin otorite kurması, 1980'de çıkan Kudüs Yasası, 2018'de çıkan İsrail Ulus Devlet Yasası gibi dini hamaseti besleyen gelişmeler ve bu süreçte politikacılar tarafından dile getirilen dini referanslı söylemler vasıtasıyla Siyonizm ideolojisinin teolojik değerlerden yoksun olmadığı yansıtılmış ve dindarların desteği temin edilmiştir. Nitekim Dini Siyonizm akımı, başını sekülerlerin çektiği bu ideolojiyi Yahudi dini değerleriyle ilişkilendirmeyi başarmıştır. Bu açıdan, Siyonizm nev-i şahsına münhasır olarak sekülerlik ile diniliği kendi içerisinde başarılı bir biçimde harmanlamayı başarmıştır. Bina binaen, Siyonizm ideolojisinin Yahudiliğin özünden ve deruni niteliklerinden kaynaklandığını, dış etkenlerin katkısıyla da hedeflerinde başarılı olduğunu söylemek isabetli bir değerlendirme olacaktır.

KAYNAKÇA

- Adler, Michael. "Julian and the Jews". *The Jewish Quarterly Review* 5/4 (1893), 591-651.
- Arslantaş, Nuh. "İslami dönemde (638-1099) Filistin'e Yahudi göçü Aliya". *Belleten* 75/274 (2011), 641-689.
- Asaf, Simha. *Makorot u-mehkarim be-toldot Yisrael*. Yeruşalim: Mosad ha-Rav Kook, 1946.
- Avi-Yonah, Michael. *The Jews of Palestine: a political history from Bar Kokhba War to the Arab conquest*. Oxford: Basil Blackwell Publisher, 1976.
- Avni, Gideon. "The Persian conquest of Jerusalem (614 c.e.) - an archaeological assessment". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 357 (2010), 35-48.
- Bonfil, Robert. "The Devil and the Jews in the Christian consciousness of the Middle Ages". *Antisemitism through the ages*. ed. Shmuel Almog. 91-125. Oxford: Pergamon Press, 1988.
- Brown, Brian A. *Three Testaments: Torah, Gospel, and Quran*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2012.
- Brugger, Eveline. "Between a rock and a hard place: rulers, cities, and "their" Jews in Austria during the persecutions of the fourteenth century". *Jews in Me-*

- dieval Christendom: slay them not.* ed. Kristine T. Utterback vd. 189-200. Leiden: Brill, 2013.
- Cabanas, Maria Dolores. "The difficulties of integrating and assimilating converted Jews (conversos) in in medieval Castile and Leon". *Religion and power in Europe: conflict and convergence.* ed. Joaquim Carvalho. 77-102. Pisa: Plus Pisa University Press, 2007.
- Cohn-Sherbok, Dan. *Introduction to Zionism and Israel: from ideology to history.* London/New York: Continuum, 2012.
- Cohn-Sherbok, Dan. *Judaism: history, belief and practice.* London/New York: Routledge, 2017.
- Cottrell-Boyce, Aidan. *Jewish Christians in Puritan England.* Eugene: Pickwick Publications, 2021.
- Crome, Andrew. *Christian Zionism and English national identity 1600-1850.* Macmillan: Palgrave, 2018.
- Crome, Andrew. *The restoration of the Jews: early modern hermeneutics, eschatology and national identity in the Works of Thomas Brightman.* Cham: Springer, 2014.
- Demosthenos, Areti. "Jews and Muslims in Cyprus: positive aspects of coexistence". *Jewish-Muslim relations: historical and contemporary interactions and exchanges.* ed. Ednan Aslan vd. 177-198. Wiesbaden: Springer VS, 2019.
- Dowty, Alan. *The Jewish State: a century later.* Berkeley: University of California Press, 1998.
- Drijvers, Jan Willem. "Barsauma, Eudocia, Jerusalem and the Temple Mount". *The wandering holy man: the life of Barsauma Christian Asceticism and Religious Conflict in Late Antique Palestine.* ed. Johannes Hahnvd. 89-102. Oakland: University of California Press, 2020.
- Edelheit, Hershel – Edelheit, Abfaham J. *History of Zionism: a handbook and dictionary.* London: Routledge, 2018.
- Ehle, Carl F. *Prolegomena to Christian Zionism in America: the views of Increase Mather and William E. Blackstone concerning the doctrine of the Restoration of Israel.* New York: New York University: Doktora tezi, 1977.
- Nicholas Baker-Brian vd. (ed.). *Emperor and author: the writings of Julian 'the Apostate'.* Swansea: The Classical Press of Wales, 2012.
- Epstein, Lawrence J. *The dream of Zion: the story of the First Zionist Congress.* Lanham: Rowman and Littlefield, 2016.
- Ewald, Heinrich. *The history of Israel, VIII: the post apostolic age.* çev. J.F. Smith. London: Longmans Green, 1886.

- Falk, Gerhard. *The restoration of Israel: Christian Zionism in religion, literature and politics*. New York: Peter Lang, 2006.
- Fayda, Mustafa. *Hız. Ömer zamanında gayrimüslimler*. İstanbul: İFAV, 1987.
- Flannery, Edward. *The anguish of the Jews: twenty-three centuries of Antisemitism*. New York: Stimulus Books, 2004.
- Fuks, Alexander. "Aspects of the Jewish Revolt in A.D. 115-117". *The Journal of Roman Studies* 51/1-2 (1961) 98-104.
- Gil, Moshe. "The political history of Jerusalem during the early Muslim period". *The history of Jerusalem: the early Muslim period (638-1099)*. ed. Joshua Prawer. 1-37. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, 1996.
- Ginsbury, Philip - Cutler, Raphael. *The phases of Jewish history*. Israel: Devora Publishing, 2005.
- Goodman, Martin. "Trajan and the origins of Roman hostility to the Jews". *Past & Present* 182 (2004), 3-29.
- Graetz, H. *History of the Jews: from the reign of Hyrcanus to the completion of the Babylonian Talmud*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1902.
- Gribben, Crawford. *The Puritan Millennium: literature and theology 1550-1682*. Dublin: Four Courts Press, 2000.
- Gulbrandsen, J.E. *Jesus is Israel: the seed of Abraham is Christ the Church*. Victoria: Friesen Press, 2019.
- Har-El, Menashe. *Golden Jerusalem*. Jerusalem: Gefen, 2004.
- Harvey, Richard S. *Luther and the Jews: putting right the lies*. Eugene: Cascade Books, 2017.
- Hasanoğlu, Eldar – Arslantaş, Nuh. *Kudüs: vahiyle kutsanan şehir*. İstanbul: Albarka Yayınları, 2021.
- Hauptman, Judith. "Aliyah and Yeridah in Rabbinic sources". *Israel and the Diaspora in Jewish Law: essays and responses*. ed. Walter Jacob vd. 95-114. Pittsburgh: Rodef Shalom Press, 1997.
- Healey, Robert M. "The Jew in seventeenth-century Protestant thought". *Church History* 46/1 (1977), 63-79.
- Hill, Christopher. "Till the conversion of the Jews". *Millenarism and Messianism in English literature and thought 1650-1800*. ed. Richard H. Popkin. 12-36. Leiden: Brill, 1988.
- Hobbs, R. Gerald. "Bucher, the Jews and Judaism". *Jews, Judaism, and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*. ed. D. Philip Bell vd. 137-170. Leiden: Brill, 2006.

- Holum, Kenneth G. *Theodosian empresses: women and imperial dominion in late antiquity*. Berkeley: University of California Press, 1989.
- Horowitz, Elliott. "The vengeance of the Jews was stronger than their avarice: modern historians and the Persian Conquest of Jerusalem in 614". *Jewish Social Studies* 4/2 (1998), 1-39.
- Hsia, R. Po-chia. "Judaism and Protestantism". *The Cambridge History of Judaism VII: the early modern world, 1500–1815*. ed. Jonathan Karp vd. 50-76. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Hyamson, Albert M. "The Jew Bill of 1753". *Transactions (Jewish Historical Society of England)* 6 (1908-1910), 156-188.
- D. Philip Bell vd. (ed.). *Jews, Judaism and the Reformation in Sixteenth-Century Germany*. Leiden: Brill, 2006.
- Kaplan, Debra. *Beyond expulsion: Jews, Christians and Reformation Strasbourg*. Redwood City: Stanford University Press, 2011.
- Kaplony, Andreas. *The Haram of Jerusalem 324-1099: temple, friday mosque, area of spiritual power*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.
- el-Karadavi, Yusuf. *Her Müslümanın ortak davası Kudüs*. çev. İzzet Marangozoğlu. İstanbul: Nida, 2000.
- Kobler, Franz. "Sir Henry Finch (1558-1625) and the first English advocates of the restoration of the Jews to Palestine". *Transactions (Jewish Historical Society of England)* 16 (1945-1951), 101-120.
- Kornber, Jacques. *Theodor Herzl: from assimilation to Zionism*. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
- Kromminga, D.H. *The Millenium in the Church: studies in the history of Christian chilliasm*. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1945.
- Leff, Gordon. *Heresy in the Later Middle Ages: the relation of heterodoxy to dissent c.1250-c.1450*. Manchester: Manchester University Press, 1999.
- Lewis, Donald M. *A short history of Christian Zionism: from the Reformation to the twenty-first century*. Illinois: InterVarsity Press, 2021.
- Llave, Rita Rios de la. "Discrimination against the Jewish population in medieval Castile and Leon". *Religion and power in Europe: conflict and convergence*. ed. Joaquim Carvalho. 53-76. Pisa: Plus Pisa University Press, 2007.
- Loewenberg, F.M. "A synagogue on Har ha-Bayit in the 7th century: dream or historical fact?". *Hakirah: The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought* 21 (2016), 253-262.
- Loewenberg, F.M. Meir. "The status quo on the Temple Mount during the Byzantine Empire (300-618)". https://www.academia.edu/13211707/The_status_

- quo_on_the_Temple_Mount_during_the_Byzantine_Empire_300_618_*, 1-15, 10-11 (erişim tarihi 12.03.2022).
- Mahla, Daniel. *Orthodox Judaism and the politics of religion: from prewar Europe to the State of Israel*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Mann, Jacob. "A tract by an early Karaite settler in Jerusalem". *Jewish Quarterly Review* 12:3 (1922), 257-298.
- Matar, N.I. "The idea of the Restoration of the Jews in English Protestant thought". *The Harvard Theological Review* 78/1 (1985), 115-148.
- McDermott, Gerald R. "A history of Christian Zionism: is Christian Zionism rooted primarily in Premillennial Dispensationalism". *The New Christian Zionism: fresh perspectives on Israel and the Land*. ed. Gerald R. McDermott. 45-75. Downers Grove: InterVarsity Press, 2016.
- Medoff, Rafael – Waxman, Chaim I. *Historical dictionary of Zionism*. Lanham: The Scarecrow Press, 2008.
- Menze, Volker. "The dark side of holiness: Barsauma the 'roasted' and the invention of a Jewish Jerusalem". *Motions of late antiquity: essays on religion, politics and society in honour of Peter Brown*. ed. Jamie Kreiner vd. 231-247. Turnhout: Brepols, 2016.
- R. H. Freedman vd. (ed.). *Midrash Rabbah*. London: Soncino Press, 1939.
- Rabbi Hara Person vd. (ed). *Mishkan HaSeder*, New York: Central Conference of American Rabbis, 2021.
- Morgenstern, Arie. "Dispersion and the Longing for Zion, 1240-1840". *Azure* 12 (5762/2002), 71-132.
- Nau, F. "Sur la synagogue de Rabbat Moab et un mouvement Sioniste favorise par l'imperatrice Eudocie (438) d'apres la vie de Barsauma le Syrien". *Journal Asiatique* 210 (1927), 189-191.
- Nicholls, William. *Christian Antisemitism: a history of hate*. Lanham: Rowman Littlefield Publishers, 1993.
- Novenson, Matthew V. "Why does R. Akiba acclaim Bar Kokhba as Messiah?". *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 40/4-5 (2009), 551-572.
- Özcan, Şevket. "Yahudi dualarında Kudüs". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (2019), 23-47.
- Paas, Steven. *Christian Zionism examined: a review of ideas on Israel, the Church and the Kingdom*. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2nd ed., 2020.
- Pak, G. Sujin. *The Reformation of prophecy: early modern interpretations of the prophet and Old Testament prophecy*. Oxford: Oxford University Press, 2018.

- Parry, Jonathan. *Promised Lands: The British and the Ottoman Middle East*. Jew Jersey: Princeton University Press, 2022.
- Moşe Farsi (ed.). *Pesah Agadası*. İstanbul: Gözlem, 2008.
- Peters, F.E. *Jerusalem: the holy city in the eyes of chroniclers, visitors, pilgrims, and prophets from the days of Abraham to the beginnings of modern times*. New Jersey: Princeton University Press, 1995.
- Powell, Lindsay. *The Bar Kokhba War AD 132–136: the last Jewish revolt against imperial Rome*. Bloomsbury: Bloomsbury USA Publishing, 2017.
- Roth, Norman. *Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: cooperation and conflict*. Leiden: Brill, 1994.
- Saperstein, Marc. "Jewish-Christian relations in the Middle Ages: misconceptions, realities, enigmas". *CCAR Journal: a Reform Jewish Quarterly* 40/4 (1993), 51-60.
- Schafer, Peter. *The history of the Jews in the Greco-Roman world*. London: Routledge, 2003.
- Schürer, Emil. *A history of the Jewish people, II: political history of Palestine from B.C. 175 to A.D. 135*. Edinburgh: T&T Clark, 1924.
- Scott, James M. *Restoration: Old Testament, Jewish, and Christian perspectives*. Leiden: Brill, 2001.
- Shapiro, James. *Shakespeare and the Jews*. New York: Colombia University Press, 2016.
- Sırma, İhsan Süreyya. *İslami tebliğin örnek halifeler dönemi*. İstanbul: Beyan, 2015.
- Sidur Kol Yaakov*, çev. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul: Gözlem, 2005.
- Simon, Marcel. *Verus Israel: study of the relations between Christians and Jews in the Roman Empire, AD 135-425*. Oxford/Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2009.
- Sivan, Hagith. *Palestine in late antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Sizer, Stephen. *Christian Zionism and road-map to Armageddon*. Illinois: IVP, 2004.
- Smith, Robert O. *More desired than our salvation: the roots of Christian Zionism*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Smolinski, Reiner. "Israel redivivus: the eschatological limits of Puritan typology in New England". *The New England Quarterly* 63/3 (1990), 357-395.
- Soyer, François. *Medieval Antisemitism?*. Leeds: Arc Humanities Press, 2019.
- Spector, Stephen. *Evangelicals and Israel: the story of American Christian Zionism*. Oxford University Press, 2009.

- Stemberger, Gunter. *Jews and Christians in the Holy Land: Palestine in the fourth century*. çev. Ruth Tuschling. Edinburgh: T&T Clark, 2000.
- Şenay, Bülent. *Christian Zionism, theopolitics and Biblical myth-making*. Bucuresti: Bucharest University Press, 2021.
- Taberi, Muhammed b. Cerir. *Tarihu'r-rüsül ve'l-müluk*. Beyrut: Daru't-Turas, 2. Basım, 1387.
- The life of the Syrian saint Barsauma: eulogy of a hero of the resistance to the Council of Chalcedon*. çev. Andrew N. Palmer. Oakland: University of California Press, 2020.
- Trachtenberg, Joshua. *The Devil and the Jews: the medieval conception of the Jew and its relation to modern Antisemitism*. Illinois: Varda Books, 2001.
- Wallace, Dewey D. "From eschatology to Arian heresy: the case of Francis Kett". *Harvard Theological Review*. 67/4 (1974), 459-479.
- Wiedl, Birgit. "Codifying Jews: Jews in Austrian town charters of the thirteenth and fourteenth centuries". *Jews in Medieval Christendom: slay them not*. ed. Kristine T. Utterback vd. 201-222. Leiden: Brill, 2013.
- Wilkinson, Paul R. *For Zion's sake: Christian Zionism and the role of John Nelson Darby*. Milton Keynes: Paternoster, 2007.